

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών: « Διεπιστημονικές
προσεγγίσεις στις ιστορικές, αρχαιολογικές και ανθρωπολογικές
σπουδές»

Διπλωματική εργασία

Ντουντούμη Π. Κωνσταντίνα

Ήλιδα:

Ιστορία, τοπογραφία και νομισματοκοπία της
διοργανώτριας πόλης των ολυμπιακών αγώνων
κατά τους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους

Επιβλέποντες καθηγητές:

Μαζαράκης - Αινιάν Αλέξανδρος

Ψωμά Σελήνη

Λώλος Γιάννης

Βόλος 2012

Αφιερωμένη στις δύο οικογένειες μου:
αυτή που είχα και αυτή που απέκτησα φέτος...

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Εισαγωγή	6
1. Γεωγραφία και ιστορία Ήλιδας	9
1.1 Η περιοχή και η πόλη της Ήλιδας.....	9
1.2 Μυθολογία	12
1.3 Ιστορία	14
1.3.1. Ιστορικές συνθήκες πριν το 471 π.Χ.....	14
1.3.2. Από το 471 π.Χ. έως το 323 π.Χ.....	19
1.3.3. Από το 323 π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 146 π.Χ.....	32
2. Ο αρχαιολογικός χώρος της Ήλιδας.....	40
2.1 Τοπογραφία αρχαίας Ήλιδας	40
2.2 Ιστορία των ανασκαφών	45
3. Η Νομισματοκοπία της Ήλιδας.....	47
3.1 Γενικά	47
3.2 Πρώτη κοπή	48
3.3 Θέση νομισματοκοπείου	49
3.4 Εικονογραφία	53
3.5 Επιγραφές	56
3.6 Χαρακτες.....	58

3.7 Επισημάνσεις.....	61
3.8 Θησαυροί.....	64
3.9 Σταθμητικός κανών.....	67
3.10 Χάλκινες κοπές.....	68
3.11 Επισκόπηση της εξέλιξης των νομισματικών τύπων και συσχέτιση αυτών με ιστορικά γεγονότα.....	73
3.11.1. Αρχές 5ου αιώνα - 420 π.Χ.: Πρώιμη περίοδος.....	73
3.11.2. 420 – 324 π.Χ.: Παραγωγή νομισμάτων από δύο νομισματοκοπεία.....	78
3.11.3. 324 – 191 π.Χ.: Όψιμη περίοδος αυτόνομης νομισματικής παραγωγής.....	84
3.11.4. 191 – 146 π.Χ.: Η Ήλιδα μέλος της Αχαιϊκής Συμπολιτείας.....	86
Συμπεράσματα.....	87
Βιβλιογραφία.....	91
Συντομογραφίες.....	100
Κατάλογος εικόνων.....	101

Πρόλογος

Η συγγραφή της διπλωματικής εργασίας με επίκεντρο την αρχαία Ήλιδα πραγματοποιήθηκε ύστερα από την ευγενική συναίνεση των επιβλεπόντων καθηγητών στην επιθυμία της γράφουσας να ασχοληθεί με ένα θέμα που αφορά την περιοχή της Ηλείας και τη σημαντική ιστορία αυτής. Στόχο της δεν αποτελεί μια ακόμα επαναδιατύπωση της μεγάλης σημασίας του ιερού της Ολυμπίας και των Ολυμπιακών Αγώνων αλλά η σύνοψη της ιστορίας του οργανωμένου κράτους των Ηλείων και κυρίως μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν τα βασικά γνωρίσματα της νομισματοκοπίας αυτού.

Στην προαναφερθείσα προσπάθεια συνέβαλε ιδιαίτερα η σημαντική καθοδήγηση και συμπαράσταση των καθηγητών κ. Αλέξανδρου Μαζαράκη-Αινιάν και κ. Σελήνης Ψωμά, οι οποίοι κατηύθυναν τη σχετική βιβλιογραφική εξερεύνηση, με προσανατόλισαν στην αναζήτηση των ιστορικών πηγών, υπέδειξαν τον τρόπο σύνταξης μιας ορθής επιστημονικής εργασίας και διόρθωσαν προσεκτικά τα λάθη και τις ατέλειες της τελικής μορφής του πονήματος. Για όλα τα παραπάνω αλλά κυρίως για την άριστη συνεργασία τούς οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γιάννη Λώλο για τις καίριες, σημαντικές και πολύ επιβοηθητικές παρατηρήσεις του.

Τέλος, μια μεγάλη ευχαριστήρια αναφορά οφείλεται στην οικογένεια μου που με βοήθησε κατά το δύσκολο διάστημα συγγραφής της εργασίας με την υλική και κυρίως ψυχολογική της υποστήριξη.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία είχε αρχικά ως θέμα τη σύνοψη των βασικών παραμέτρων της νομισματοκοπίας της αρχαίας Ήλιδας κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Η διοργανώτρια πόλη των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων έκοψε μια σειρά νομισμάτων απaráμιλλης ομορφιάς. Η σύνδεση τους με το πανελλήνιας σημασίας ιερό της Ολυμπίας, υπεύθυνοι για το οποίο ήταν οι αρχαίοι Ηλείοι κατά τη μεγαλύτερη περίοδο της διάρκειας λειτουργίας του, προσδίδει στα νομίσματα που φέρουν τη μορφή και τα σύμβολα του πατέρα των θεών, ιδιαίτερη αξία.

Οι πληροφορίες για τη συγκεκριμένη νομισματοκοπία αντλήθηκαν από μια σειρά μονογραφιών και σποραδικών άρθρων. Δυστυχώς, δεν υπάρχει έως τώρα μια ολοκληρωμένη δημοσίευση του μεγάλου νομισματικού υλικού, που έχει προέλθει από τις ανασκαφές της πόλης της Ήλιδας και του ιερού της Ολυμπίας. Πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών, επίσης, αποτέλεσαν οι δημοσιεύσεις θησαυρών που περιείχαν ηλειακά νομίσματα.

Οι πρώτες κύριες μελέτες των ηλειακών νομισμάτων είναι αυτές του P. Gardner στα 1879 στο *Numismatic Chronicle* της χρονιάς αυτής και του ιδίου στα 1887 στον κατάλογο της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου. Ακολουθεί η αναφορά του M. Babelon το 1907 και 1914 αντίστοιχα στον τόμο II και III της “*Traité des monnaies grecques et romaines*”¹. Η θεμελιώδης έρευνα, όμως, πάνω στα ολυμπιακά νομίσματα είναι αυτή του C.T. Seltman, *The Temple Coins of Olympia*. Τα δύο πρώτα μέρη δημοσιεύθηκαν στα 1913 και 1914 στο “*Nomisma*” VIII και IX αντίστοιχα, ενώ το τελευταίο ολοκληρωμένο στα 1921 στον τόμο XI. Αν και πολλές από τις χρονολογήσεις του έχουν αναθεωρηθεί, το έργο του Seltman αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη μελέτη και κατάταξη μητρών, με την καταλογογράφηση περίπου 850 αργυρών στατήρων. Η πιο πρόσφατη και εμπειριστατωμένη ερευνητική προσέγγιση έχει γίνει από τον A. Walker το 2004 και βρίσκεται στον κατάλογο “*BCD Collection, Coins of Olympia, Auction Leu 90*”.

Τα προβλήματα που προκύπτουν κατά την προσπάθεια μελέτης της ηλειακής νομισματοκοπίας είναι πολλά και δεν είναι εύκολο να απαντηθούν με

¹ Seltman 1921, v

τα έως τώρα δεδομένα και χωρίς μια ολοκληρωμένη δημοσίευση ως σταθερό σημείο αναφοράς. Ζητήματα, όπως η θέση του νομισματοκοπείου και η χρονολόγηση της πρώτης κοπής, ο στόχος της και ο ρόλος της στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου, μπορούν να απαντηθούν μόνο με επιφύλαξη και με επιχειρηματολογία βασισμένη σε λογικές μόνο υποθέσεις. Η σύνδεση της με το ιερό της Ολυμπίας προσδίδει ιδιαίτερη αίγλη και βαρύτητα και τη διαφοροποιεί από τη συνηθισμένη θεσμική λειτουργία μιας πόλης.

Ανεξάρτητα όμως από την ιδιαίτερη αυτή όψη της ηλειακής νομισματοκοπίας, η ορθή προσέγγιση της παραγωγής μιας σειρά νομισμάτων στο όνομα μιας πόλης υπαγορεύει και την παράλληλη εξέταση της ιστορίας αυτής. Η ανίχνευση της ιστορίας του ηλειακού κράτους δεν είναι εύκολη υπόθεση μιας και δεν πρόκειται για έναν κύριο πρωταγωνιστή της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, και ως εκ τούτου οι πηγές δεν βρίθουν λεπτομερειών για κάθε ιστορική περίοδο αυτού, αν και υπήρξε παρών στα περισσότερα από τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα.

Πάραυτα, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας έγινε μια προσπάθεια ανίχνευσης των ψηγμάτων της ηλειακής ιστορίας κατά την κλασική εποχή και την, πιο ταραγμένη, ελληνοιστική περίοδο. Η ιστορική αναδρομή στο παρελθόν της Ήλιδας αφενός οδηγεί σε μια καλύτερη γνωριμία και εξοικείωση με αυτήν και αφετέρου προσφέρει ένα πλαίσιο το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση και μελέτη της νομισματοκοπίας της. Αν και το τελευταίο συμβαίνει συνήθως για τις περισσότερες πόλεις, η περίπτωση της Ήλιδας είναι διαφορετική. Και αυτό γιατί είναι τόσο μεγάλη η επιρροή του ιερού στη νομισματοκοπία του κράτους που μοιάζει να έχει τη δική της πορεία ανεπηρέαστη από το ιστορικό γίνεσθαι της περιοχής.

Πριν την εκτενή αναφορά στο ιστορικό παρελθόν της Ήλιδας κατά τους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους, πραγματοποιείται μια σύντομη εισαγωγική αναδρομή στις προγενέστερες περιόδους με σκοπό μια πληρέστερη εικόνα. Η αναφορά στη γεωγραφία, το τοπωνύμιο, τις αποικίες, την επεκτατική της πολιτική και τη μυθολογία, θεωρήθηκαν ως το αναγκαίο σκαλοπάτι για να προχωρήσει κανείς στην κατανόηση της μετέπειτα ιστορικής της δράσης και υπόστασης.

Η Ήλιδα, αποτέλεσε μια οργανωμένη πόλη-κράτος και αυτό γίνεται εμφανές από την τοπογραφία αλλά και τη λειτουργία των θεσμών της. Η

τοπογραφία της αρχαίας πόλης αποτελεί ένα ακόμα, μικρότερο σε έκταση, κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, με σκοπό την ανάδειξη της οργάνωσης και της εξέλιξης της πρωτεύουσας των αρχαίων Ηλείων.

Το αποτέλεσμα του παρόντος πονήματος τελικά αποτελεί μια πιο ευρεία προσέγγιση της πόλης της Ήλιδας. Με αφορμή τη νομισματική της παραγωγή, παρουσιάζεται η ιστορία και η τοπογραφία μιας περιοχής που επισκιάστηκε από την ακτινοβολία της Αρχαίας Ολυμπίας και ίσως δεν κατέλαβε, ακόμα τουλάχιστον, τη θέση που της αξίζει δίπλα στις άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις. Ή ίσως απλά αποτελεί μια μικρή απόδοση φόρου τιμής από τη γράφουσα στον τόπο καταγωγής της..

1. Γεωγραφία και ιστορία Ήλιδας

1.1 Η περιοχή και η πόλη της Ήλιδας

Η περιοχή της Ήλιδας βρίσκεται στη ΒΔ ακτή της Πελοποννήσου. Το τοπωνύμιο αναφέρεται στη χώρα αλλά και στον οικισμό που δέσποζε σε αυτή. Η πόλη Ήλις εκείτο στην κοιλάδα του Πηνειού, που ονομαζόταν Κοίλη Ήλιδα, και αποτελούσε την πρωτεύουσα του κράτους των Ηλείων (εικ.1). Αρχικά, η ηλειακή επικράτεια περιοριζόταν στην περιοχή αυτή του κάμπου στα ΒΔ του ποταμού Πηνειού. Αργότερα, τα όρια της επεκτάθηκαν καθώς οι Ηλείοι κυριάρχησαν πολιτικά στην ευρύτερη περιοχή. Αποτελούσε τη δυτικότερη από τις έξι σημαντικές περιοχές της Πελοποννήσου καταλαμβάνοντας συνολική έκταση 2660m².²

Το τοπωνύμιο Ήλις προέρχεται από το δωρικό *Fā* λης (Άλις) και σχετίζεται με το λατινικό *vallis* που σημαίνει κοιλάδα³. Η ονομασία θεωρείται δικαιολογημένη μιας και η περιοχή αποτελεί μεγάλο βαθύπεδο που το περιβάλλουν τα υψώματα της Φολόης, της Σκόλλεως, του Αράξου και του Κουνουπελίου.⁴ Οι κάτοικοι της Ήλιδας αρχικά ονομάζονταν Επειοί και αργότερα Ηλείοι. Στις επιγραφές αναγράφονται με το εθνικό *Φαλεῖ* οι που μπορεί να εξηγηθεί ως οι κάτοικοι της κοιλάδας⁵. Στη Γραμμική Β αναφέρονται ως *e-nwa-gi-jo* (*en-walios*). Στα αρχαία κείμενα το εθνικό Ηλείος άλλοτε σημαίνει τον καταγόμενο από την πόλη Ήλιν και άλλοτε από τη χώρα Ήλιν ή Ηλεία⁶. Η ηλειακή διάλεκτος ανήκει στο βορειοδυτικό ιδίωμα περιέχοντας πολλά προελληνικά, αιολικά και αχαϊκά στοιχεία⁷.

Η ευρύτερη περιοχή στα Β και ΒΑ συνορεύει με την Αχαΐα, στα Α και ΝΑ με την Αρκαδία και στα Ν με τη Μεσσηνία ενώ στα δυτικά βρέχεται από τα

² *RE* V 2, 2371 s. v. Elis (Swoboda), Yalouris 1976, "Elis"

³ Brill 's Pauly 921, Βαγιακάκος 1980, 22, Στεργιόπουλος 1983, 111

⁴ Ζαχαροπούλου 2011, 45

⁵ Brill 's Pauly, 921

⁶ Στεργιόπουλος 1983, 124

⁷ Γιαλούρης 1996, 18, Brill 's Pauly, 922

Ιόνιο πέλαγος. Τα σύνορά της άλλαζαν κατά καιρούς κυρίως με την Αρκαδία, τα οποία ήταν για πολύ καιρό ασταθή⁸. Σχετικά σταθερά σύνορα είχε με την Αχαΐα στο βορρά, κατά μήκος του Λαρισού ποταμού, αλλά το όριο τους μετατοπίστηκε κάποια στιγμή και βορειότερα στο ακρωτήριο Άραξος⁹. Στο νότο χρησιμοποιούσε το φυσικό σύνορο της κοίτης της Νέδας για όσο καιρό η Τριφυλλία ήταν υπό τον έλεγχο των Ηλείων, διαφορετικά εκτεινόταν έως τον ποταμό Αλφειό.

Την περιοχή διασχίζουν δύο κύριοι ποταμοί από ανατολή προς δύση, ο Αλφειός και ο Πηνειός, και στα ανατολικά υψώνεται ο ορεινός όγκος του Ερυμάνθου. Η χώρα της Ήλιδας χωριζόταν σε τέσσερις περιφέρειες: την Κοίλη Ήλιδα, την Ακρώρεια, την Πισάτιδα στη λεκάνη βόρεια του Αλφειού και την Τριφυλία στα νότια του προαναφερθέντος ποταμού¹⁰. Με εξαίρεση τις ορεινές περιοχές Ακρώρεια και Φολόη, η περιοχή αποτελείται από πεδιάδες και χαμηλούς λόφους, γεγονός που, σε συνδυασμό με το υγρό κλίμα, την καθιστά ιδιαίτερα εύφορη. Στις πηγές χαρακτηρίζεται ως η πιο πυκνοκατοικημένη και πλουσιότερη χώρα της Πελοποννήσου¹¹. Ο πυκνός της πληθυσμός ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγροτικός και κατοικούσε σε αγροτικούς οικισμούς.

Οι Ηλείοι επιδόθηκαν σε μια πολιτική επέκτασης, τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα π.Χ., κυρίως κατά των γειτόνων της πόλης της Ήλιδας. Όταν στον 5^ο αιώνα π.Χ. κυριάρχησαν προσωρινά στην Τριφυλία, δεν θα μπορούσαν να επιχειρήσουν μια νοτιότερη επέκταση προς τη Μεσσηνία, μιας και η περιοχή αυτή ήταν σταθερά υπό την κατοχή των Σπαρτιατών. Επίσης, δεν έχουμε κάποια πληροφορία για προσπάθεια των Ηλείων να εξαπλωθούν προς την Αχαΐα¹².

Η πόλη της Ήλιδας απλωνόταν στο μεγαλύτερο και πιο εύφορο κομμάτι της περιοχής, έκτασης περίπου 1160 τετ.χλμ. Ήταν κτισμένη ανάμεσα στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού και ένα χαμηλό λόφο (εικ.2) . Στο λόφο αυτό, που έχει υψόμετρο 156,60m πάνω από την επιφάνεια της

⁸ Roy 2004, 489, Roy 2000α, 133-156

⁹ Παυσανίας VI 26, 10

¹⁰ Caprio 2005, 20

¹¹ Στράβων VIII 356. Ξεν. Ελλ. III 2,26. Πολυβ. IV 73, 6

¹² Roy 1999, 153

θάλασσας, βρισκόταν η αρχαία ακρόπολη¹³. Ονομαζόταν Παληόπυργος ή Καλοσκοπή, σαν ανάμνηση μεσαιωνικού πύργου, επί Φραγκοκρατίας Beauvoir ή Belvedere που σημαίνει ωραία σκοπιά, και σήμερα Αϊ-Γιάννης¹⁴.

Η θέση της πόλης ήταν γνωστή τουλάχιστον από τον 17^ο αιώνα. Σημειώνεται στον μεγάλο Άτλαντα του Joan Blaeu του 1665¹⁵ (εικ.3) και εντάσσεται στη Χάρτα του Βελεστινλή του 1797 (εικ.4). Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα περιηγητές, όπως οι W.M. Leake, J. Stanhope και A. Blouet, επισκέφθηκαν την περιοχή, προσπάθησαν να συνδέσουν την αρχαία με τη σύγχρονη τοπογραφία και ταυτόχρονα να ταυτίσουν τα ορατά σωζόμενα ερείπια με τα οικοδομήματα που είδε ο Πausanias.¹⁶

Ο Πausanias αναφέρει ότι η Ήλιδα συνδεόταν με την Ολυμπία με δύο δρόμους, έναν ορεινό και έναν πεδινό. Ο ορεινός δρόμος ξεκινούσε από το βορειοανατολικό άκρο της, περνούσε από την Πύλο, την Οινόη, τη Σαλμώνη, την Ηράκλεια και κατέληγε στην Ολυμπία. Ο πεδινός ξεκινούσε από τη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης και περνούσε από τους Λετρίνους. Είχε μήκος 300 στάδια (55χλμ) και ονομαζόταν ιερά οδός¹⁷. Ένας τρίτος με μήκος 120 σταδίων (24χλμ) συνέδεε την πρωτεύουσα με το επίγειο της την Κυλλήνη. Τέλος, ένας ακόμη δρόμος οδηγούσε από την πόλη προς την Αχαΐα και ως το Λαρισό ποταμό, που αποτελούσε το σύνορο μεταξύ των δύο περιοχών, και είχε μήκος 157 στάδια, περίπου δηλαδή 28 χλμ.¹⁸

Αν και η μετακίνηση στο εσωτερικό της ηλειακής επικράτειας ήταν σχετικά εύκολη, η πρόσβαση σε αυτή από το εξωτερικό ήταν αρκετά δύσκολη με τους ορεινούς όγκους στα ανατολικά και τους ποταμούς στα νότια. Η Ήλιδα βρισκόταν μακριά από τα κέντρα και τις κύριες οδούς κυκλοφορίας της υπόλοιπης Ελλάδας και κυρίως από το Αιγαίο πέλαγος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας.

¹³ Ο λοφίσκος είναι παραφυάδα του ορεινού συγκροτήματος της Φολόης.

¹⁴ Η θέση τοποθετείται ανάμεσα στα σημερινά χωριά Παλαιόπολη ή Ήλιδα στα ΝΑ, Μπουχώτη ή Αυγείο στα ΝΔ, Καλύβια Ήλιδος στα Δ και του Πηνειού ποταμού στα Β. Στους πρόποδες της αρχαίας Ακρόπολης βρίσκεται κοινότητα η οποία φέρει το όνομα της Αρχαίας Ήλιδας. Βλ. Γιαλούρης 1996, 16, Στρεργιόπουλος 1983, 87

¹⁵ Ο Joan Blaeu ήταν Ολλανδός χαρτογράφος του 17^{ου} αιώνα. Στα 1665 ολοκλήρωσε το έργο του *Theatrum Orbis Terrarum* ή *Atlas Maior*, όπως είναι γνωστό ως σήμερα. Πρόκειται για τον πιο διεξοδικό και πολυτελή μπαρόκ παγκόσμιο άτλαντα.

¹⁶ Ανδρέου 2009, 63

¹⁷ Ανδρέου-Ψυχογιού 2007, 310

¹⁸ Παπαχατζής [1979] 2004, 195

Πάραυτα, οι Ηλείοι είχαν δημιουργήσει στενές σχέσεις με τα γειτονικά νησιά του Ιονίου και τη Σικελία¹⁹.

Τα δύο σημαντικά λιμάνια της περιοχής, η Κυλλήνη και η Φειά, ενσωματώθηκαν από νωρίς στο ηλιακό κράτος. Η Κυλλήνη βρισκόταν νότια του ακρωτηρίου του Αράξου, απείχε περίπου 24 χλμ από την πόλη της Ήλιδας και αποτελούσε το επίνειο της πόλης²⁰. Το λιμάνι της Φειάς βρισκόταν σε απόσταση 120 σταδίων από την Ολυμπία²¹. Η σημασία των δύο αυτών λιμένων έγκειται στο γεγονός ότι ήταν τα μοναδικά μεγάλα λιμάνια στην ηλιακή ακτογραμμή και γενικά δύο από τα λίγα στη δυτική ακτή της Πελοποννήσου. Η σπουδαιότητά τους για το ναυτικό και το εμπόριο της περιοχής, καθώς και η εγγύτητά τους στην πόλη της Ήλιδας είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση ενσωμάτωσή τους στο κράτος της και την εξαίρεση τους από την κατηγορία των περιοικίδων πόλεων²².

1.2 Μυθολογία

Οι Ηλείοι έφτασαν στην Πελοπόννησο στα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. και συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Πausανία, κατά τη διάρκεια της δωρικής μετανάστευσης μέσω της Αιτωλίας²³. Ο περιηγητής περιγράφει εκτενώς τη διαδοχή των δυνασθειών αρχίζοντας από το βασιλιά Αέθλιο, το γιο του Ενδυμίωνα και τους τρεις γιούς του τελευταίου: Παίονα, Επειό και Αιτωλό. Ο Επειός ανέλαβε τη βασιλεία της περιοχής μετά από τη νίκη του σε αγώνα δρόμου στην Ολυμπία που προκήρυξε ο πατέρας του²⁴. Επειοί είναι το αρχαιότερο όνομα των Ηλείων. Με αυτό το όνομα αναφέρονται και στα ομηρικά έπη, εκτός από μια φορά στην Ιλιάδα όπου ο Νέστορας μεταχειρίζεται και το όνομα Ηλείοι μαζί με το Επειοί²⁵.

¹⁹ RE V 2, 2372 s. v. Elis (Swoboda)

²⁰ Στράβων VIII 3.4, Πausανίας VI 26.4

²¹ Στράβων VIII 3.12

²² Roy 1997a, 303, Caprio 2005, 23

²³ Brill's Pauly, 922, Πausανίας V, 1, 3

²⁴ Πausανίας V, 1, 5. Ο αδερφός του Επειού, Παίονας, κατέφυγε στην περιοχή πέρα από τον Αξιό, η οποία ονομάστηκε και Παιονία. Ο Αιτωλός, παρέμεινε αρχικά στη χώρα αλλά αναγκάστηκε να εξοριστεί από την Πελοπόννησο και να καταφύγει στην περιοχή περί του Αχελώου, η οποία και πήρε το όνομα του.

²⁵ Ιλιάδα Δ 671, Παπαχατζής [1979] 2004, 197, σημ. 2

Στη συνέχεια την εξουσία πήρε ο γιος της Ευρυκύδας, της κόρης του Ενδυμίωνα, ο Ηλείος. Από τον Ηλείο, πατέρα του οποίου ήταν ο Ποσειδώνας, οι κάτοικοι της χώρας ονομάζονταν πλέον Ηλείοι και όχι Επειοί. Ο Ηλείος είχε γιο τον Αυγεία, ο οποίος μας είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στην Αργοναυτική εκστρατεία και από τον άθλο του Ηρακλή, που καθάρισε την κόπρη από τους στάβλους του και στον οποίο αθέτησε τη συμφωνία για την αμοιβή του. Η επίθεση του Ηρακλή στην Ήλιδα, που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη και τη λεηλασία της περιοχής, με τη βοήθεια δυνάμεων από το Άργος, τη Θήβα και την Αρκαδία²⁶. Ο Ηρακλής έδωσε την Ηλεία πίσω στο Φυλέα, γιο του Αυγεία. Άλλοι ηγεμόνες των Ηλείων ήταν ο Αγασθένης, ο Αμφίμαχος, ο Θάλπιος, ο Αμαρυγκέας, ο Διώρης, ο Πολύξενος, ο γιος του Αμφίμαχος και ο γιος του τελευταίου, Ηλείος²⁷. Επί της βασιλείας του Ηλείου οι Δωριείς συναθροίζονταν στην Αιτωλία για να περάσουν στην Πελοπόννησο²⁸.

Σύμφωνα με τον Πausανία, το πέρασμά των αιτωλοδωρικών φύλων από την Ναύπακτο με πλοία και από την Κόρινθο με πεζικό καθοδηγήθηκε από τον Όξυλο, τον οποίο αντάμειψαν με την παραχώρηση της γης της Ηλείας.²⁹ Η κυριαρχία των παραπάνω φύλων στην περιοχή της Ήλιδας εκλαμβάνεται ως επιστροφή τους σε πάτρια εδάφη, μιας και ο Όξυλος ήταν απόγονος του Αιτωλού, εγγονού του Αέθλιου, του πρώτου βασιλιά της περιοχής, ο οποίος έχοντας εγκαταλείψει την Ήλιδα, εγκαταστάθηκε στη δυτική Στερεά Ελλάδα³⁰.

Η επικράτηση του Όξυλου πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τον Πausανία, κατόπιν μονομαχίας δύο πολεμιστών που εκπροσωπούσαν τις παρατάξεις των Αιτωλών και των Ηλείων. Η συνύπαρξη νεηλύδων και Επειών χαρακτηρίζεται στο εξής ως ειρηνική και αποδίδονται τιμές και θυσίες στους έως τότε βασιλείς της περιοχής³¹.

²⁶ Πausανίας V 3, 1

²⁷ Ο Όμηρος αναφέρει στον κατάλογο των πλοίων ότι ο στόλος των Ηλείων αποτελείτο από σαράντα πλοία. Τα μισά από αυτά είχαν ταχθεί υπό τον Αμφίμαχο και το Θάλπιο και από τα υπόλοιπα είκοσι στα δέκα ήταν αρχηγός ο Διώρης και στα άλλα δέκα ο Πολύξενος (Ιλ. Β, 615-624)

²⁸ Πausανίας V 3, 3-5

²⁹ Πausανίας V 3, 5-7

³⁰ Γιαλούρης 1996, 22

³¹ Ο.π. 23, Πausανίας V 4, 2

Ανεξάρτητα από την παραδοχή της ιστορικότητας της ανωτέρω εισβολής και της μυθικής ή μη υπόστασης του Όξυλου, αυτό που αναφέρεται στον Πausανία είναι ότι οι νεοεισελθόντες μοιράστηκαν τη γη με τους ντόπιους προϋπάρχοντες πληθυσμούς. Το ίδιο αναφέρει και ο Απολλόδωρος³², σε αντίθεση με τον Έφορο³³ που παραθέτει ότι οι τελευταίοι εκδιώχθηκαν από τους εισβολείς. Τα ανωτέρω πιθανότατα δεν αποτελούν πραγματική παράδοση αλλά μετέπειτα επινοήσεις αν και η πρώτη άποψη φαίνεται πιο κοντά σε αυτό που πιθανόν συνέβη, δηλαδή μια σταδιακή συγχώνευση των κατακτητών της γης με τον αρχικό πληθυσμό της, τουλάχιστον για το μεγαλύτερο κατεχόμενο τμήμα του τοπίου, την κοίλη Ήλιδα³⁴.

Ο Πausανίας αναφέρει ότι ο Όξυλος επέκτεινε και ενίσχυσε την Ήλιδα πείθοντας τους κατοίκους των κωμών που ήταν κοντά στην πόλη να εγκατασταθούν σε αυτή³⁵. Ο Στράβων, αν και αρχικά αμφισβητεί τον πρώτο αυτό συνοικισμό, στη συνέχεια το αναφέρει ξεκάθαρα³⁶. Ο υποτιθέμενος πρώτος αυτός συνοικισμός φαίνεται ότι δεν υφίστατο ιστορικά³⁷ και είτε συγχέεται με τον μετέπειτα του 471 είτε αποτελεί μεταγενέστερη επινόηση που αντανακλά αυτόν του 5^{ου} αιώνα³⁸.

1.3 Ιστορία

1.3.1. Ιστορικές συνθήκες πριν το 471 π.Χ.

Η ιστορία της Ήλιδας συνοδεύεται από ένα ευρύ φάσμα κατοίκησης που διήρκεσε με μικρά κενά από τις αρχές περίπου της μέσης παλαιολιθικής έως και το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής (7ος αιώνας μ.Χ.), οπότε και εγκαταλείπεται η πόλη. Επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την ανθρώπινη παρουσία ήδη από την παλαιολιθική εποχή. Σημαντικές ενδείξεις

³² Απολλόδωρος VIII 354

³³ Στράβων VIII 357

³⁴ RE V 2, 2381 s. v. Elis (Swoboda)

³⁵ Πausανίας V 4, 3

³⁶ Στράβων VII 3, 2 και X 3,2

³⁷ Roy 2002, 251, Roy 2004, 495, Eder and Mitsopoulos-Leon 1999, 1. Επιχειρήματα υπέρ της ιστορικότητας του συνοικισμού από τον Όξυλο βλέπε Γιαλούρης 1996, 24.

³⁸ RE V 2, 2381 s. v. Elis (Swoboda)

κατοίκησης αφορούν και το τέλος της νεολιθικής εποχής οι οποίες επικεντρώνονται στην περιοχή του μεταγενέστερου θεάτρου, ενώ σχετικές ενδείξεις παρουσιάζει η ακρόπολη προς το τέλος της τρίτης χιλιετίας και κατά τη διάρκεια της πρώιμης δεύτερης³⁹.

Αν και κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού η περιοχή της Ήλιδας ήταν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη, δεν υπήρξε στην περιοχή Μυκηναϊκό ανάκτορο και η ανάλογη οργάνωση που το συνοδεύει. Οι οικισμοί της περιοχής εξαπλώνονταν κατά μήκος της κοιλάδας του Αλφειού και βόρεια του ποταμού Πηνειού. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά την ΥΕΙΙΙΓ, μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων στην Πελοπόννησο, η κατοίκηση στην περιοχή αυτή συνεχίζει να υφίσταται⁴⁰. Αν και στην ευρύτερη περιοχή του Πηνειού έχει εντοπιστεί σημαντικός αριθμός μυκηναϊκών τάφων που υποδηλώνει την κατοίκηση της περιοχής στο τέλος της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., στην πόλη της Ήλιδας δεν έχουν εντοπιστεί προς το παρόν κατάλοιπα μυκηναϊκά. Αντιθέτως, έχει αποδειχθεί ανασκαφικά η χρήση του χώρου στη μετάβαση από τη μυκηναϊκή στην πρωτογεωμετρική εποχή. Κατά τον 11^ο και 10^ο αιώνα π.Χ. η ιστορία της πόλης τεκμηριώνεται μέσω της ύπαρξης τάφων⁴¹. Η υπομυκηναϊκή περίοδος στην Ήλιδα πιθανόν ταυτίζεται χρονικά εν μέρει με την Πρωτογεωμετρική των ανατολικών περιοχών. Από τον 9^ο αιώνα προέρχονται λιγοστά ευρήματα, τα όποια όμως αποδεικνύουν ότι η περιοχή δεν είχε εντελώς εγκαταλειφθεί⁴².

Η πρωτογεωμετρική περίοδος συνοδεύεται στην ευρύτερη περιοχή από παρακμή και μείωση των οικισμών, η οποία υφίσταται έως τον 8^ο αιώνα π.Χ. Κατά τον 8^ο και 7^ο αιώνα π.Χ. οι οικισμοί συνεχίζουν να βρίσκονται συγκεντρωμένοι στις κοιλάδες των δύο ποταμών, του Πηνειού και του Αλφειού⁴³ (εικ.5). Η διασπορά μικρών οικισμών συνεχίστηκε έως τις αρχές του 5^{ου} αιώνα και, ελλείψει ενός μείζονος πολιτικού κέντρου, πιθανόν το ιερό της

³⁹ Βικάτου 2009, 22, Ανδρέου-Ψυχογιού 2007, 307

⁴⁰ Eder 1999, 263

⁴¹ Πρόκειται για δεκατέσσερις λακκοειδείς τάφους που ανασκάφηκαν κάτω από το θέατρο της πόλης τα έτη 1961 και 1963 κατά τις ελληνοαυστριακές ανασκαφές. Τα ευρήματα φέρουν χαρακτηριστικά της μυκηναϊκής παράδοσης συνδυασμένα με νέα ταφικά έθιμα και συνήθειες, παρόμοιες με περιοχών από την ΝΔ και κεντρική Ελλάδα. Θα μπορούσε κανείς να συσχετίσει τα ανωτέρω με την έλευση των Αιτωλών στην περιοχή κατά την μεταμυκηναϊκή περίοδο. Βλ. Eder 1999, 263 –268, Eder and Mitsopoulos-Leon 1999, 6.

⁴² Eder and Mitsopoulos-Leon 1999, 9

⁴³ Morgan 1990, 51

Ολυμπίας ρύθμιζε τις σχέσεις μεταξύ των οικισμών αυτών⁴⁴. Τα επιχειρήματα υπέρ αυτής της άποψης αφορούν την ύπαρξη επίσημων ηλειακών επιγραφών στο ιερό και τη χρήση της κυρίαρχης θεότητας του Δία ως εγγύηση για νόμους, συμμαχίες και συνθήκες ανάμεσα στην Ήλιδα και τις γύρω περιοχές αλλά και για την επιβολή κανονιστικών προστίμων⁴⁵.

Όμως, υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα προερχόμενα από την πόλη της Ήλιδας που αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την ανάπτυξη της πόλης κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, όπως προαναφέραμε, αλλά και για την αρχαϊκή της εξέλιξη. Η περίοδος από τον 8^ο και ως το τέλος του 6^{ου} αιώνα ανιχνεύεται αρχαιολογικά από ένα αποσπασματικά σωζόμενο σύνολο κεραμικής και λίγα μικροευρήματα που όμως αποτελούν ενδείξεις κατοίκησης⁴⁶. Επιπλέον όμως ευρήματα υποδηλώνουν τη διοικητική και πολιτική λειτουργία της αρχαϊκής πόλης. Ηλειακές χάλκινες επίσημες επιγραφές αλλά και κατάλοιπα από μνημειακό δημόσιο κτήριο, πιθανόν του α' μισού του 6^{ου} αιώνα π.Χ. φανερώνουν τον κεντρικό διοικητικό ρόλο που έπαιζε η Ήλιδα για την ευρύτερη περιοχή καθώς και την πολιτική λειτουργία θεσμών. Ήδη από το τέλος του 6^{ου} αιώνα υφίστατο Βουλή των Ηλείων και Δήμος των Ηλείων, οι οποίοι εκδίδουν ψηφίσματα⁴⁷. Ο μυθικός συνοικισμός από τον Όξυλο ίσως αντανάκλα την αρχαϊκή φάση της πόλης, η οποία διαδραμάτιζε ήδη κυρίαρχο πολιτικό ρόλο στην επικράτεια των Ηλείων⁴⁸.

Περίπου την ίδια περίοδο ξεκίνησε και η ηλειακή επεκτατική πολιτική και η κυριαρχία επί των γύρω περιοχών, που πιθανότατα έγινε πιο αποτελεσματικά μέσω της εκμετάλλευσης του ιερού⁴⁹. Οι Ηλείοι επιδόθηκαν σε πολιτική εδαφικής επέκτασης τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα π.Χ., αρχικά εναντίον των γειτόνων τους, είτε δημιουργώντας συμμαχίες είτε με τη βία. Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα είχαν κυριαρχήσει στην Πίσα, και κατ' επέκταση στο ιερό της Ολυμπίας, στην Ακρόρεια, την Αμφιδολία, τους Λετρίνους, τους Μαργανείς και ίσως στο Σκιλλούντα και τη Μάκιστο. Κατά τη διάρκεια του 6^{ου}

⁴⁴ Ο.π.

⁴⁵ Morgan 2003, 75

⁴⁶ Χωρίς να είναι ξεκάθαρο εάν τα ευρήματα προέρχονται από τάφους, ιερό ή οικίες αποτελούν μαρτυρίες της συνεχούς χρήσης της περιοχής της πόλης. Εκτενή ανάλυση και παρουσίαση των ευρημάτων βλ. Eder and Mitsopoulos-Leon, 23-24

⁴⁷ Γαλούρης 1996, 23-24, Eder and Mitsopoulos-Leon 1999, 24-25, Caprio 2005, 22

⁴⁸ Eder and Mitsopoulos-Leon 1999, 35

⁴⁹ Roy 1997a, 282

αιώνα ενσωματώθηκαν στο ηλειακό κράτος και τα δύο πλησιέστερα λιμάνια της Κυλλήνης και της Φειάς⁵⁰. Έως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα είχαν κατακτήσει έξι μινυακές πόλεις της Τριφυλίας⁵¹ ενώ μέσα στο β' μισό του αιώνα είχαν επεκταθεί σε όλες σχεδόν τις Τριφυλιακές πόλεις, είχαν κάνει συμμαχία με το Λέπρεο και είχαν αγοράσει το Έπειον. Για πρώτη φορά υπήρξε ένα ενωμένο ηλειακό κράτος και δημιουργήθηκε μια τοπική ταυτότητα⁵². Η ηλειακή επεκτατική πολιτική διεκόπη στα τέλη του 5^{ου} αιώνα είτε γιατί κάποιες από τις πόλεις ήταν απρόθυμες να παραμείνουν υποτελείς είτε εξαιτίας της σπαρτιατικής παρέμβασης⁵³.

Όπως αναφέρει ο Ψευδο-Δημοσθένης⁵⁴ και ο Θεόπομπος⁵⁵ οι Ηλείοι ίδρυσαν τρεις αποικίες στην Ήπειρο. Πρόκειται για τις πόλεις Πανδοσία, Βουχέτιο ή Βουχέτα, Ελάτεια ή Ελάτρεια και το οχυρό των Βατιών. Οι παραπάνω πηγές δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένη χρονολογία ίδρυσης των αποικιών και οι απόψεις επ' αυτού δίστανται. Μια προτεινόμενη χρονική τοποθέτηση του αποικισμού είναι τη γεωμετρική εποχή και πιο συγκεκριμένα στον 9^ο ή στις αρχές του 8^{ου} αιώνα. Αιτία της μετακίνησης των πληθυσμών θεωρείται από το Γιαλούρη η επεκτατική πολιτική του ηλειακού κράτους, η οποία ανάγκασε πολλούς κατοίκους που είχαν περιέλθει στην κατάσταση των περίοικων να ξενιτευτούν. Αποκλείει μια μεταγενέστερη χρονολόγηση καθώς η Ήλιδα φαίνεται να μεταβαίνει σε περίοδο παρακμής αλλά και λόγω της ανεύρεσης πολλών γεωμετρικών ειδωλίων στην περιοχή των αποικιών, που ομοιάζουν αυτών του ιερού της Ολυμπίας και τα οποία θεωρεί έργα Ηλείων αποίκων⁵⁶.

Άλλοι μελετητές τοποθετούν την ίδρυση του Βουχετίου στον 7^ο και της Πανδοσίας και της Ελάτρειας στον 6^ο αιώνα. Θεωρείται ότι προηγήθηκαν της άφιξης των Κορινθίων στην περιοχή και είχαν στενούς δεσμούς με το ιερό της

⁵⁰ Πausanias VI 26.4, Carpio 2005, 23

⁵¹ Δεν είναι ξεκάθαρο πότε άρχισε να χρησιμοποιείται ο όρος Τριφυλία αλλά τον χρησιμοποιούμε με τον κίνδυνο του αναχρονισμού προκειμένου να αναφερθούμε στην περιοχή μεταξύ του Αλφειού ποταμού και της Νέδας. Βλ. Roy, 1999, note 4.

⁵² Roy 1999, 154. Όπως αναφέρει ο Roy το Λέπρεο είναι στο ΝΔ άκρο της Τριφυλίας και ως εκ τούτου ένα ηλειακό Λέπρεο υποδηλώνει ότι ολόκληρη η προαναφερθείσα περιοχή μπορεί να θεωρηθεί την εποχή αυτή ηλειακή.

⁵³ Roy 1997, 282. Η σχέση και οι διαμάχες της Ήλιδας με τη Σπάρτη θα αναλυθεί παρακάτω.

⁵⁴ [Δημ.], Περί Αλοννήσου VII 32

⁵⁵ FGrH II 115, F206-207

⁵⁶ Γιαλούρης 1996, 30

Ολυμπίας αλλά και της Δωδώνης⁵⁷. Δεδομένη είναι πάντως η έλλειψη αρχαιολογικών καταλοίπων που να βοηθούν στη χρονολόγηση του αποικισμού. Έχει διατυπωθεί, επίσης, η άποψη ότι ο Ψευδοδημοσθένης παράφρασε το όνομα του ηπειρωτικού έθνους Ελαίων που κατοικούσε στην περιοχή και στο οποίο πιθανόν ανήκουν οι προαναφερθείσες πόλεις⁵⁸.

Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα η ανάκτηση εδαφών και η κυριαρχία επί της Πίσας ωθεί κατοίκους της περιοχής σε μια νέα μετακίνηση, αυτή τη φορά στις αποικίες της Κορίνθου, Επίδαμνο και Απολλωνία⁵⁹. Η σύνδεση των Ηλείων με τον αποικισμό της Ερέτριας⁶⁰ μάλλον έχει ως αφετηρία την κοινή χρήση του φαινομένου του ρωτακισμού. Τέλος, υπάρχουν πηγές που αναφέρουν τη συμμετοχή τους στον αποικισμό της Ιταλίας και της Σικελίας, και συγκεκριμένα στο Καπιτώλιο, την Άλβα, την Πίσα και τις Συρακούσες⁶¹.

Η ιστορία της Ήλιδας κατά την περίοδο που έπεται της κυριαρχίας της επί της Πίσας και των υπολοίπων γειτονικών περιοχών και έως τους Περσικούς πολέμους μας είναι άγνωστη. Πιθανόν πρόκειται για μια περίοδο εσωτερικής και εξωτερικής ειρήνης, η οποία παύει με την ανάμειξη της στα Περσικά⁶². Συγκεκριμένα, ως μέλος του ελληνικού συνασπισμού κατά των Περσών λαμβάνει μέρος στο συνέδριο του Ισθμού το 481 π.Χ.

Στη μάχη των Θερμοπυλών του 480 π.Χ. οι Ηλείοι δεν στέλνουν στρατεύματα, αντίθετα με τους υπόλοιπους Πελοποννήσιους⁶³. Επίσης, απουσιάζουν από τις ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας. Λαμβάνουν όμως μέρος στην ακόλουθη οχύρωση του Ισθμού υπό τον στρατηγό Κλεόμβροτο⁶⁴. Αναγνώρισαν προφανώς τον μεγάλο κίνδυνο του πιθανού περάσματος των Περσών στην Πελοπόννησο έστω και αν έως τώρα,

⁵⁷ Hammond 1967, 427, 482, Caprio 2005, 23, Brill's New Pauly, 922, Roy 2004, 498, Dakaris 1971, 134-191, *RE* V 2, 2382 s. v. Elis (Swoboda)

⁵⁸ Morgan 2003, 198-199. Οι Ελαίοι αποτελούσαν ένα υπο-έθνος των Κασσωπαίων, η περιοχή τους ονομαζόταν Ελαιάτις και εκτεινόταν στην περιοχή της σημερινής Πάργας και το λιμάνι τους Ελαία. Βλ. σχετικά Ψευδοσκύλαξ 30, Θουκυδίδης I 46.4

⁵⁹ *RE* V 2, 2391 s. v. Elis (Swoboda)

⁶⁰ Στράβων X 448, *RE* V 2, 2382 s. v. Elis (Swoboda)

⁶¹ Στράβων V 2,5, Πίνδαρος Ολυμπ. VI 7, *RE* V 2, 2391 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 31,

⁶² *RE* V 2, 2392 s. v. Elis (Swoboda)

⁶³ Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει τους Ηλείους στον κατάλογο των συμμετεχόντων στη μάχη των Θερμοπυλών, όπως και καμία άλλη πηγή. Για τους πιθανούς λόγους απουσίας των Ηλείων από τη μάχη των Θερμοπυλών βλ. Αναγνώστου 1983, 219-223, Caprio 2005, 43

⁶⁴ Ηρόδοτος VIII 72 *RE* V 2, 2392 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 32, Caprio 2005, 44-45

όπως και οι άλλοι Πελοποννήσιοι, ήταν απρόθυμοι να ενωθούν με τους υπόλοιπους Έλληνες και να εκστρατεύσουν έξω από την περιοχή τους⁶⁵.

Στη μάχη των Πλαταιών το 479 π.Χ. οι Ηλείοι έστειλαν στρατό, ο οποίος όμως καθυστέρησε και έφθασε στο πεδίο μετά τη μάχη. Δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία στις πηγές που να εξηγεί τους λόγους αυτής της καθυστέρησης ή εάν έγινε σκόπιμα ή μη. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι οι στρατηγοί όταν επέστρεψαν στην Ήλιδα τιμωρήθηκαν για τη μη έγκαιρη άφιξη του στρατεύματος τους στις Πλαταιές⁶⁶. Παρά την απουσία τους από τις νικηφόρες μάχες των Ελλήνων, το όνομα των Ηλείων χαράχθηκε στα αναθήματα των συμμάχων από τα λάφυρα και συγκεκριμένα στον τρίποδα των Δελφών και στο χάλκινο άγαλμα του Δία στην Ολυμπία⁶⁷.

1.3.2. Από το 471 π.Χ. έως το 323 π.Χ.

Μετά το πέρας των περσικών πολέμων οι Ηλείοι συνέχισαν να ασχολούνται με τις δικές τους υποθέσεις και πιο συγκεκριμένα με την επέκταση της ηλειακής συμμαχίας και την ενίσχυση της δύναμης της. Μετά τα περσικά τοποθετείται χρονικά και ο συνοικισμός της πόλης της Ήλιδας. Οι αρχαίοι συγγραφείς που αναφέρονται σε αυτόν είναι κατά βάση ο Διόδωρος Σικελιώτης και ο Στράβων⁶⁸ ενώ πηγή και των δύο αποτέλεσε ο Έφορος. Και στους δύο αναφέρεται ότι οι Ηλείοι κατοικούσαν σε μικρές κοινότητες, ήδη από την εποχή του Ομήρου, και εγκαταλείποντας αυτές συνοίκισαν την Ήλιδα. Δεν γνωρίζουμε ποιές και πόσες κώμες πήραν μέρος στον εν λόγω συνοικισμό και από τα λεγόμενα τους μπορούμε μόνο να συμπεράνουμε ότι έπαψαν να υφίστανται. Τοποθετούν χρονικά το γεγονός περίπου στο 471 π.Χ. Ο Διόδωρος υπαινίσσεται ότι η πόλη της Ήλιδας δεν υπήρχε πριν ενώ ο Στράβων το αναφέρει σαφέστερα. Η μόνη αναφορά που κάνουν στις συνέπειες μιας τέτοιας πράξης είναι η αλλαγή στον τρόπο κατοίκησης της

⁶⁵ Ηρόδοτος VIII 40. 2, 75-79

⁶⁶ Ηρόδοτος IX 77, Caprio 2005, 47, RE V 2, 2392 s. v. Elis (Swoboda),

⁶⁷ Πausanias V 23, 2, RE V 2, 2392 s. v. Elis (Swoboda),

⁶⁸ Διόδωρος XI 54. 1, Στράβων VIII 3. 2. Αναφορές βρίσκουμε επίσης στον Ψευδοσκύλακα 43 και τον Λεάνδρ(ι)ο (FGrHist 492) fr.13.

περιοχής⁶⁹. Αν και πολλοί μελετητές θεωρούν δεδομένο το συνοικισμό της Ήλιδας και τον συμπεριλαμβάνουν σε ένα σύνολο συνοικισμών που πραγματοποιήθηκε στην Πελοπόννησο τον 5^ο αιώνα π.Χ.,⁷⁰ υπάρχουν πολλές ενδείξεις που αμφισβητούν τη φύση, τις συνέπειες ακόμα και την πραγματοποίησή του.

Θεωρώντας δεδομένη τη συγκέντρωση των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής και την εγκατάστασή τους στην πρωτεύουσα, το αποτέλεσμα ήταν κατά πολλούς, να ενισχυθεί το κέντρο με περισσότερες εξουσίες και οι δήμοι πλέον να εξαρτώνται από αυτό. Το κράτος ενισχυμένο και οικονομικά ακμαιότερο αναπτύσσει νέες δραστηριότητες και επεκτείνεται ακόμα περισσότερο προς νότια προσαρτώντας ολόκληρη την Τριφυλλία. Η Ήλιδα ως πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο κυριαρχεί στην ηλιακή χώρα. Τέλος, ο συνοικισμός συνδέεται είτε ως αποτέλεσμα είτε ως αιτία με μια πιθανή καθεστωτική αλλαγή στην πόλη από ολιγαρχία σε μια δημοκρατία αθηναϊκού τύπου⁷¹.

Οι μαρτυρίες των αρχαίων πηγών δεν ταιριάζουν όμως με τις αρχαιολογικές ενδείξεις και πριν και μετά το 471 π.Χ. Καταρχάς, ο συνοικισμός δεν δημιουργήσε έναν εξ' ολοκλήρου νέο οικισμό. Στην πόλη της Ήλιδας υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης από το τέλος της 3^{ης} και το α' μισό της 2^{ης} χιλιετίας, αλλά τα πιο σημαντικά δεδομένα προέρχονται από τη μεταμυκηναϊκή εποχή. Συγκεκριμένα, τα αρχαιολογικά ευρήματα φανερώνουν χρήση του χώρου από τον ύστερο 11^ο αιώνα και εξής⁷². Την αρχαϊκή εποχή η ύπαρξη μνημειακών δημόσιων κτηρίων καταδεικνύει τον κεντρικό πολιτικό ρόλο της πόλης.⁷³ Ο τελευταίος γίνεται σαφής και από επίσημες επιγραφές του τέλους του 6^{ου} και των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. που βρέθηκαν στην πόλη αλλά και στο ιερό της Ολυμπίας⁷⁴. Επίσης, δεν επιβεβαιώνεται

⁶⁹ Roy 2002, 251

⁷⁰ Οι συνοικισμοί που θεωρείται ότι έλαβαν χώρα στην Πελοπόννησο μετά τα Περσικά έχουν συνδεθεί με τον Θεμιστοκλή, ο οποίος επισκέφθηκε πολλές πόλεις μετά τον εξοστρακισμό του από την Αθήνα. Σχετικά επιχειρήματα εάν ήταν οι συνοικισμοί ή όχι ανάμεσα στις δραστηριότητες του βλ. Demand 1990, 59-72

⁷¹ Γιαλούρης 1996, 32-33, Demand 1990, 64-65, Σακελλαρίου 1999, 324-325, Brill's New Pauly, 923

⁷² Eder και Mitsopoulos-Leon, 1999, 1-14

⁷³ Morgan 2003, 75-76

⁷⁴ Caprio 2005, 30, σημ.111, Roy 2002, 257, Roy 1997, 288, Morgan 2000, 202

αρχαιολογικά η αποδυνάμωση ή η εγκατάλειψη κάποιων από τους πολυάριθμους οικισμούς που βρίσκονται στην ηλειακή επικράτεια⁷⁵.

Ο συνοικισμός δεν έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην επεκτατική πολιτική της Ήλιδας, η οποία είναι γνωστή ήδη από τον πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ. και σίγουρα δεν συνδέεται με μια επιδιωκόμενη στρατιωτική ενδυνάμωση μιας και η πόλη παραμένει ατείχιστη και μετά το 471 π.Χ.⁷⁶. Η ύπαρξη ενός ενωμένου ηλειακού κράτους πριν από το 471 μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν δεδομένη⁷⁷. Τέλος, δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι συνδέεται με οποιαδήποτε καθεστωτική αλλαγή. Μέσα στον 6^ο και τον 5^ο αιώνα υπήρξε μια απομάκρυνση της Ήλιδας από την στενή ολιγαρχία και ανάπτυξη μιας μορφής δημοκρατίας, η οποία ανιχνεύεται κυρίως επιγραφικά, αλλά δεν μπορούμε να τη συσχετίσουμε με τη συνένωση των δήμων και την πιθανή δημιουργία ενός κράτους τύπου πόλεως το 471 π.Χ.⁷⁸

Εν κατακλείδι, έχοντας ως δεδομένες τις μαρτυρίες του Διόδωρου και του Στράβωνα, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι την περίοδο που αναφέρουν έλαβε χώρα στην Ήλιδα κάποια διαδικασία, η οποία μπορεί να περιγραφεί ως συνοικισμός. Πιθανότατα υπήρξε κάποια μετακίνηση πληθυσμών αλλά δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε αλλαγές στον τρόπο κατοίκησης της ευρύτερης περιοχής λόγω αυτής. Χρειάζονται περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα για τέτοια συμπεράσματα αλλά και για την ανίχνευση πιθανών αλλαγών στην πυκνότητα κατοίκησης και τη χωροταξική οργάνωση της πόλης. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι έως τις αρχές του 5ου αιώνα η Ήλιδα υφίστατο ήδη ως πόλη με την πολιτική έννοια, αποτελούσε το αστικό κέντρο της περιοχής, είχε συμμαχίες με άλλες πόλεις και θεσμούς με δημοκρατικά χαρακτηριστικά⁷⁹.

Στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα οι Ηλείοι συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις των Κορινθίων κατά των Κερκυραίων, οι οποίες υπήρξαν μια από τις αφορμές του Πελοποννησιακού πολέμου. Όταν η Κόρινθος κλήθηκε να βοηθήσει την Επίδαμνο που σπαρασσόταν από εμφύλια διαμάχη, ζήτησε από τους συμμάχους της τη βοήθειά τους. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς η Ήλιδα είχε συνάψει μια τέτοια συμμαχία και με ποια αφορμή και αν ήταν

⁷⁵ Roy 1997, 288

⁷⁶ Roy 2002, 257, 259, Demand 1990, 64-65

⁷⁷ Roy 2004, 282

⁷⁸ Roy 2002, 258, Σακελλαρίου 1999, 325-326

⁷⁹ Roy 2002, 261-262

ξεχωριστή από την Πελοποννησιακή συμμαχία, της οποίας και οι δύο ήταν μέλη. Εικάζουμε πως μια συμμαχία με την Κόρινθο, που τότε αποτελούσε την πιο ισχυρή δύναμη στη θαλάσσια δυτική Ελλάδα, εξασφάλιζε στους Ηλείους ασφαλέστερες δραστηριότητες στο Ιόνιο και επαφές με τις αποικίες τους στην Ήπειρο⁸⁰.

Η συνεισφορά τους στις δυνάμεις των Κορινθίων ήταν επτά μη επανδρωμένα πλοία και χρήματα⁸¹. Η κατά θάλασσα σύγκρουση που έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 435 πλησίον του ακρωτηρίου της Κέρκυρας, Λευκίμμη, είχε ως αποτέλεσμα να ηττηθεί ο συμμαχικός στόλος. Στη συνέχεια, οι Κερκυραίοι, έχοντας κυριαρχήσει πλέον στο Ιόνιο, καταφέρονταν εναντίον των συμμάχων της Κόρινθου. Τον ίδιο χρόνο έφθασαν στο λιμάνι της Κυλλήνης από όπου είχαν αναχωρήσει τα πλοία προς βοήθεια των Κορινθίων, και το πυρπόλησαν⁸².

Δύο χρόνια μετά, το καλοκαίρι του 433, οι Ηλείοι παρέχουν δέκα επανδρωμένα πλοία στον μεγαλύτερο αυτή τη φορά Κορινθιακό στόλο, που αντιμετώπισε επιτυχώς τους Κερκυραίους στα Σύβοτα⁸³. Η δεκάτη των λαφύρων που έλαβαν ως αμοιβή οι Ηλείοι για τη συμμετοχή τους στη ναυμαχία πιθανόν χρησιμοποιήθηκε για να χτιστεί η «Κερκυραϊκή» στοά στην πόλη⁸⁴.

Στη συνέχεια, η Ήλιδα ενεπλάκη στις επιχειρήσεις του Πελοποννησιακού πολέμου αρχικά ως μέλος της πελοποννησιακής συμμαχίας, αν και κατά τον Πausanias χωρίς τη θέλησή της⁸⁵. Παρείχαν πλοία στο συμμαχικό στόλο για την αντιμετώπιση του αθηναϊκού και πολέμησαν με χερσαίες δυνάμεις όποτε αυτό κατέστη αναγκαίο.

Κατά τον πρώτο χρόνο του πολέμου, ως αντίποινα της εισβολής στην Αττική, οι Αθηναίοι με τη βοήθεια των Κερκυραίων λεηλατούν τα παράλια της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, μετά τη Μεθώνη, αποβιβάζονται στη Φειά. Αφού λεηλάτησαν για δύο ημέρες τις περιοχές γύρω από αυτή, αντιμετώπισαν ένα στράτευμα τριακοσίων επίλεκτων Ηλείων που προήλθε από την Ήλιδα και

⁸⁰ Caprio 2005, 55, σημ. 227, Hammond 1967, 498-9

⁸¹ Θουκυδίδης Ι 27. 2, Δεπάστας 1983, 227, Caprio 2005, 54

⁸² Θουκυδίδης Ι 30. 2, Δεπάστας 1983, 228

⁸³ Θουκυδίδης Ι 45-51, Δεπάστας 1983, 228, Caprio 2005, 56

⁸⁴ Θουκυδίδης Ι. 46. 1, Πausanias VI 24. 4, Γιαλούρης 2004, 35

⁸⁵ Πausanias V. 4. 7

το νίκησαν. Μια δυνατή κακοκαιρία ανάγκασε όμως τους Αθηναίους να επιστρέψουν στα πλοία τους. Όσοι από τους συμμάχους τους δεν πρόλαβαν να επιβιβασθούν, όπως οι Μεσσήνιοι από τη Ναύπακτο, επελαύνουν στην πόλη της Φειάς και την κυριεύουν. Όμως σύντομα την εγκαταλείπουν χωρίς να την καταστρέψουν, επιβιβάζονται στα πλοία του αθηναϊκού στόλου και αποπλέουν⁸⁶.

Το 429 π.Χ. ο πελοποννησιακός στόλος καταφεύγει στην Κυλλήνη. Ο Κνήμος, μετά την αποτυχία του να καταλάβει την πόλη Στράτος στην Ακαρνανία, αλλά και ο κορινθιακός στόλος, μετά από την ήττα του στον Πατραϊκό κόλπο από τον Φορμίωνα, καταλήγουν στο ηλιακό λιμάνι. Αφού συγκέντρωσαν επιπλέον πλοία από άλλες συμμαχικές δυνάμεις και επιδιόρθωσαν όσα είχαν υποστεί ζημιές, απέπλευσαν το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου⁸⁷.

Με αφορμή την Ολυμπιάδα του 428 π.Χ., η σύνοδος της Πελοποννησιακής συμμαχίας πραγματοποιήθηκε στην Ολυμπία. Εκεί προσήλθαν και οι απεσταλμένοι της Μυτιλήνης για να ζητήσουν τη βοήθεια της και να γίνουν μέλη της⁸⁸. Τον επόμενο χρόνο, οι Ηλείοι ακολουθούν το σπαρτιατικό στόλο υπό τον Αλκίδα στις επιχειρήσεις που ακολούθησαν για την προστασία της Μυτιλήνης από τους Αθηναίους, στέλνοντας πλοία υπό την καθοδήγηση του Τευτίαπλου⁸⁹. Ο στόλος του Αλκίδα, επιστρέφοντας άπραγος από τη Μυτιλήνη, κατέφυγε στο λιμάνι της Κυλλήνης και μαζί με τον Βρασιίδα και μερικά πλοία των Λευκαδίων και των Αμβρακιωτών, που βρίσκονταν ήδη εκεί, απέπλευσε προς την Κέρκυρα για να ενισχύσει τους ολιγαρχικούς⁹⁰.

Εντωμεταξύ, μια διαμάχη ανάμεσα στο Λέπρεο και την Αρκαδία έγινε αφορμή να κληθεί η Ήλιδα ως διαμεσολαβητής και να της παραχωρηθεί από το Λέπρεο το ήμισυ της πολιτικής του χώρας, ως ανταμοιβή στη βοήθεια επίλυσης του ζητήματος⁹¹. Οι Ηλείοι δεν δέχτηκαν να πάρουν τη γη που τους

⁸⁶ Θουκυδίδης II. 25. 3-5, Διόδωρος XII. 43. 4-5, Δεπάστας 1983, 233-234, Caprio 2005, 59, RE V 2, 2395 s. v. Elis (Swoboda)

⁸⁷ Το λιμάνι της Κυλλήνης προφανώς παρείχε την ασφάλεια και τις κατάλληλες εγκαταστάσεις για την ανασύνταξη του συμμαχικού στόλου. Βλ. Θουκυδίδης II. 80. 3, Δεπάστας 1983, 237-238.

⁸⁸ Θουκυδίδης III. 8. 1, Γιαλούρης 1996, 35, Caprio 2005, 64

⁸⁹ Θουκυδίδης III. 30. 1-4, Γιαλούρης 1996, 36, Δεπάστας 1983, 239

⁹⁰ Θουκυδίδης III. 79.3, Δεπάστας 1983, 240

⁹¹ Ο Θουκυδίδης αναφέρεται περιληπτικά στο γεγονός, το οποίο δεν μπορούμε να το ορίσουμε χρονικά παρά μόνο στο διάστημα ανάμεσα στη μάχη των Πλαταιών το 479 και το 432. Βλ. Θουκυδίδης V. 31.,2, Falkner 1999, 388, Caprio 2005, 67.

προσφέρθηκε και αντ' αυτής, μετά την επιτυχή έκβαση του πολέμου κατά της Αρκαδίας, ζήτησαν από το Λέπρεο μια ετήσια πληρωμή ενός ταλάντου στο ιερό της Ολυμπίας⁹². Η μετέπειτα άρνηση της πληρωμής του ταλάντου κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου από το Λέπρεο προκάλεσε την αντίδραση της Ήλιδας. Το Λέπρεο έθεσε το ζήτημα στη Σπάρτη, η οποία συμφώνησε να επιληφθεί. Η Ήλιδα, αν και συμφώνησε αρχικά σε μια τέτοια διαιτησία, θεωρώντας ότι δεν θα αποφανθεί υπέρ της, εισέβαλε και λεηλάτησε το Λέπρεο.

Το 421 π.Χ. οι Σπαρτιάτες έκριναν ότι το Λέπρεο είναι αυτόνομο, οι Ηλείοι είναι εισβολείς και όταν συνεχίστηκε η επίθεση των τελευταίων, εγκατέστησαν φρουρά 1000 οπλιτών για την προστασία της πόλης. Η ενέργεια αυτή της Σπάρτης θεωρήθηκε από τους Ηλείους ως παραβίαση της συμφωνίας που είχε γίνει πριν από τον πόλεμο και αφορούσε στην ακεραιότητα της περιοχής κάθε συμμετέχοντος συμμάχου μετά το πέρας αυτού, οπότε και στράφηκε στο Άργος και την Κόρινθο⁹³. Οι κινήσεις αυτές δηλώνουν ξεκάθαρα πόσο μεγάλη προτεραιότητα είχε για την Ήλιδα η διατήρηση της τοπικής της ηγεμονίας. Δρούσε σύμφωνα με τα δικά της συμφέροντα και προκειμένου να τα διατηρήσει αναζητούσε κάθε φορά διαφορετικούς συμμάχους⁹⁴. Τα αντίποινα της Σπάρτης ήταν να εγκαταστήσει στο Λέπρεο τους ειλωτες του Βρασίδα και τους νεοδαμώδεις⁹⁵, μετατρέποντας ουσιαστικά την περιοχή σε δική της επικράτεια.

Όταν κατά το ίδιο έτος η Σπάρτη και η Αθήνα διαπραγματεύονταν τους όρους της ειρήνης, Βοιωτοί, Κορίνθιοι, Μεγαρείς και Ηλείοι δεν δέχτηκαν να συμφωνήσουν με αυτούς και ως εκ τούτου τους καταψήφισαν. Η αιτία αποχώρησης των Ηλείων από τις συνομιλίες είχε προφανώς να κάνει με την

⁹² Θουκυδίδης 5. 31, Γιαλούρης 1996, 34, Caprio 2005, 67,

⁹³ Θουκυδίδης V. 31. 5, Γιαλούρης 1996,36, Caprio 2005, 67, Kagan 1974, 335

⁹⁴ Caprio 2005, 68, RE V 2, 2396 s. v. Elis (Swoboda)

⁹⁵ Πρόκειται για ειλωτες που πολέμησαν με το Βρασίδα στη Χαλκιδική και για ειλωτες που είχαν αποκτήσει το δικαίωμα του ελεύθερου πολίτη. Στο Σπαρτιατικό στρατό μπορούσαν να καταταγούν γενικά όλοι οι ειλωτες και αν εκεί, καθώς λέει ο Ξενοφώντας («Ελληνικά» 6.5.28) και ο Ηρόδοτος (Ιστοριών Z, 58), πολεμούσαν για τους σκοπούς της Σπάρτης ή αν έδειχναν στο πεδίο της μάχης γενναιότητα ανακηρύσσονταν «νεοδαμώδη» (= όχι όμοιοι αλλά ελεύθεροι χωρίς πολιτικά διακρίματα, «δύναται δε το νεοδαμώδες ελεύθερον ήδη είναι», Ηρόδοτος Z, 58).

αντιπαράθεση για το Λέπρεο και με το γενικότερο φόβο της ότι η Σπάρτη θα ανακατευόταν στην τοπική της συμμαχία⁹⁶.

Η αντισπαρτιατική τους πλέον τακτική επιβεβαιώνεται με την επακόλουθη σύναψη συμμαχίας με τους Κορινθίους. Στη συνέχεια, η Ήλιδα προσχωρεί σε συμμαχία με την Αθήνα, τη Μαντίνεια και το Άργος, θέτοντας έαυτῶ εκτός της πελοποννησιακής. Η τετραπλή αυτή συμμαχία συνάπτει εκατονταετή συνθήκη, κατόπιν παρότρυνσης του Αλκιβιάδη, το κείμενο της οποίας γράφτηκε σε χάλκινη στήλη που στήθηκε στην Ολυμπία επ' ευκαιρίας της 90^{ης} Ολυμπιάδας του 420 π.Χ.⁹⁷.

Το ίδιο έτος η διαμάχη εντείνεται. Οι Ηλείοι κατηγορούν τη Σπάρτη ότι παραβίασε την ολυμπιακή εκεχειρία με την επίθεση στο οχυρό Φύρκος⁹⁸ και την τοποθέτηση 1000 οπλιτών στο Λέπρεο. Το επιχείρημα της Σπάρτης ότι οι παραπάνω ενέργειες, οι οποίες είχαν στόχο να προστατεύσουν και να απελευθερώσουν το νέο της σύμμαχο, έλαβαν χώρα πριν ανακοινωθεί η έναρξη της εκεχειρίας, δεν εισακούστηκε⁹⁹. Αποφασίστηκε, σύμφωνα με τον Ολυμπιακό νόμο, να της επιβληθεί πρόστιμο 2000 μνων, το οποίο θα πληρωνόταν εν μέρει στο ιερό και εν μέρει στην Ήλιδα. Οι Ηλείοι πρότειναν να μην αποδοθεί το πρόστιμο με αντάλλαγμα την επιστροφή του Λεπρέου σε αυτούς ή ακόμα να δεσμευθούν ότι θα το αποπληρώσουν στο μέλλον, αλλά οι Σπαρτιάτες αρνήθηκαν. Τότε τους απαγορεύτηκε η είσοδος στο ιερό, η συμμετοχή στους επικείμενους αγώνες και οι θυσίες προς τιμή του Δία¹⁰⁰. Από τα παραπάνω γεγονότα γίνεται σαφές ότι οι σχέσεις των άλλοτε συμμάχων έχουν διαρραγεί και ότι η Ήλιδα χρησιμοποιεί το ιερό της Ολυμπίας ως όργανο της πολιτικής της και μέσο επιβολής των συμφερόντων της¹⁰¹.

Το 418 π.Χ. οι Ηλείοι παρέχουν 3000 οπλίτες στο πλευρό των συμμάχων τους Αργείων και Μαντινέων ως βοήθεια στις συγκρούσεις κατά των Σπαρτιατών στην Αρκαδία και το Φλιούντα και κατόπιν στην πολιορκία

⁹⁶ Ο Θουκυδίδης αναφέρει τους λόγους αντίδρασης των τριών άλλων πόλεων που δεν δέχτηκαν τους όρους της ειρήνης αλλά δεν εξηγεί τη στάση της Ήλιδας. Σε άλλο σημείο την αποδίδει στη διαμάχη Σπάρτης και Ήλιδας για το Λέπρεο. Βλ. Θουκυδίδης V. 31. 1-5.

⁹⁷ Θουκυδίδης V. 30.2, Γιαλούρης 1996, 36, RE V 2, 2396 s. v. Elis (Swoboda), Δεπάστας 1983, 251-253

⁹⁸ Δεν γνωρίζουμε που ήταν ο Φύρκος αλλά πιθανότατα βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή του Λεπρέου. Βλ. Roy 1998, 361, σημ. 3

⁹⁹ Roy 1998, 365, Capreedy 2008, 496

¹⁰⁰ Θουκυδίδης V. 49, Διόδωρος XIV 17,14, Capreedy 2008, 496-7. Για διεξοδική παρουσίαση και ανάλυση της διαμάχης βλ. Roy 1998, 360-368, Hornblower 2000, 212-225, Falkner 1996, 17-25

¹⁰¹ Nielsen 2007

του Ορχομενού¹⁰². Όταν στη συνέχεια ετέθη το ζήτημα κατά ποιού συμμάχου της Σπάρτης θα επιτίθεντο, οι Ηλείοι πρότειναν το Λέπρεο αλλά επεκράτησε η πρόταση των Μαντινέων για τη Τεγέα. Η υποστήριξη των Αθηναίων και των Αργείων στην πρόταση επίθεσης στην Τεγέα αντί του Λεπρέου, ως πιο συμφέρουσα για τη συμμαχία, εξόργισε τους Ηλείους που αποχώρησαν και επέστρεψαν στην πόλη τους¹⁰³.

Όταν ο συμμαχικός στρατός αναμετρήθηκε με τον σπαρτιατικό στη Μαντίνεια, ίσως λόγω του φόβου της πολιτικής απομόνωσης στην οποία θα περιέρχονταν, αποφάσισαν να μεταβούν με 3000 οπλίτες ως βοήθεια στη μάχη. Δεν κατάφεραν πάραυτα να φθάσουν έγκαιρα και οι σύμμαχοι είχαν ήδη ηττηθεί από τη Σπάρτη¹⁰⁴. Με τον αυτό αριθμό οπλιτών και τις υπόλοιπες συμμαχικές δυνάμεις προχώρησαν τότε στην πολιορκία της Επιδαύρου¹⁰⁵.

Στα τέλη του 418 π.Χ., η τετραπλή συμμαχία Αθηναίων, Ηλείων, Μαντινέων και Αργείων διαλύεται, καθώς οι δύο τελευταίοι συνάπτουν συνθήκες με τη Σπάρτη. Από τότε και έως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου δεν μετέχουν σε άλλη επιχείρηση. Η μόνη αναφορά σε αυτούς που κάνει ο Θουκυδίδης μετά τη διάλυση της τετραπλής συμμαχίας αφορά στην άφιξη του Αλκιβιάδη στην Κυλλήνη το χειμώνα του 415/414 π.Χ.¹⁰⁶.

Παρά το γεγονός ότι η Ήλιδα έμεινε χωρίς συμμάχους, δεν άλλαξε την αντι-σπαρτιατική της στάση. Το 404/3 π.Χ. με πρωτοβουλία του αρχηγού των δημοκρατικών Θρασύδαιου, παρέχει βοήθεια δύο ταλάντων στους δημοκρατικούς Αθηναίους εξόριστους¹⁰⁷ και μετά την τελική επικράτηση της Σπάρτης επί της Αθήνας, απαγορεύει στον Άγη να θυσιάσει στο βωμό του Δία¹⁰⁸.

Μετά το πέρας του πελοποννησιακού πολέμου η Σπάρτη υπαγορεύει εν είδει τελεσιγράφου στην Ήλιδα να απελευθερώσει τις περιοικίδες πόλεις της. Η αναμενόμενη άρνηση των Ηλείων αποτέλεσε αφορμή έναρξης πολέμου

¹⁰² Θουκυδίδης V. 58, Γιαλούρης 1996, 36,

¹⁰³ Η επίθεση στο Λέπρεο ήταν ελάσσοнос στρατηγικής σημασίας και μοναδικός στόχος των Ηλείων ήταν η επανάκτηση του και η διατήρηση της ηλειακής συμμαχίας. Βλ. Θουκυδίδης V. 62, Γιαλούρης 1996, 36-37, Capreedy 2008, 498, Caprio 2005, 78, Roy 1998, 366, σημ. 27.

¹⁰⁴ Θουκυδίδης V. 68-74, Γιαλούρης 1996, 37, Δεπάστας 1983, 257

¹⁰⁵ Θουκυδίδης V. 75, Γιαλούρης 1996, 37, Capreedy 2008, 499, Caprio 2005, 79

¹⁰⁶ Θουκυδίδης VI. 88.9

¹⁰⁷ Ο Θρασύδαιος, φίλος του Λυσία, υποστήριξε το κίνημα του Θρασύβουλου για την εκδίωξη των Τριάκοντα Τυρράνων και την επάνοδό του στην Αθήνα. Βλ. Γιαλούρης 1996, 37, Caprio 2005, 82

¹⁰⁸ Ξενοφώντας, Ελληνικά, III 2,22, Γιαλούρης 1996, 37

μεταξύ των δύο¹⁰⁹. Η χρονολογία και η διάρκεια του είναι προβληματική. Μπορούμε να δεχτούμε ως δεδομένα ότι έλαβε χώρα μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, κράτησε τρία χρόνια και δεν διεξαγόταν κατά τη διάρκεια της Ολυμπιάδας του 400 π.Χ.¹¹⁰.

Οι προτεινόμενες από τους μελετητές χρονολογίες είναι οι χρονιές 401-398, 399-397, 403-401 και 402-400 π.Χ.¹¹¹. Οι φαινομενικές αιτίες που οδήγησαν στον πόλεμο ήταν αρκετές. Η απόσχιση της Ήλιδας από την Πελοποννησιακή και η σύναψη συμμαχίας με το Άργος, την Μαντίνεια και την Αθήνα, ο αποκλεισμός της Σπάρτης από τους Ολυμπιακούς αγώνες το 420 π.Χ., η τιμωρία του Σπαρτιάτη αθλητή Λίχα και η προσβολή προς τον Άγη με την άρνηση να θυσιάσει στο Δία είναι οι βασικές και αυτές που αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς¹¹².

Το τελεσίγραφο που έδωσε η Σπάρτη στους Ηλείους για την απελευθέρωση των πόλεων φανερώνει ότι ίσως αυτό που ενοχλούσε περισσότερο την πρώτη ήταν το αυξανόμενο μέγεθος της ηλειακής συμμαχίας. Ίσως κάποιες από τις υποτελείς πόλεις, όπως το Λέπρεο, να ζήτησαν την ανάμειξη αυτή μιας και από την αρχή της διαμάχης πήγαν με το μέρος της Σπάρτης. Ο Διόδωρος μόνο αναφέρει ότι επιπρόσθετη απαίτηση των Σπαρτιατών ήταν να πληρώσει η Ήλιδα το μερίδιο της για το κόστος του Πελοποννησιακού πολέμου. Επίσης, θεωρεί ότι η απόρριψη των απαιτήσεων της Σπάρτης ήταν δεδομένη και ότι αποτελούσαν μια δικαιολογία για την έναρξη του πολέμου¹¹³.

Ο Άγης πραγματοποίησε δύο και ο Πausanias μια εισβολή στην ηλειακή χώρα¹¹⁴. Οι Ηλείοι έκαναν προσπάθειες αντίστασης αλλά μη έχοντας

¹⁰⁹ Οι βασικές πηγές για τον πόλεμο Σπάρτης-Ήλιδας είναι ο Ξενοφώντας *Ελλην.* III.2.21-31, ο Διόδωρος *Σικελιώτης* 14.17.4-12, 34.1 και ο Πausanias III.8.3-6. Στα παραπάνω κείμενα υπάρχουν αρκετές διαφορές στην παρουσίαση των γεγονότων, που δημιουργούν ερμηνευτικά προβλήματα. Ο Ξενοφών προφανώς θεωρούσε σημαντικό τον εν λόγω πόλεμο μιας και είναι το μοναδικό περιστατικό που καταγράφει από το 404 έως τον Κορινθιακό πόλεμο του 395, βλ. Schepens 2004, 45, Roy 2009, 440.

¹¹⁰ Η ταυτόχρονη διεξαγωγή του πολέμου και των αγώνων δεν αναφέρεται σε καμία πηγή. Επίσης, δεν ετέθη θέμα παύσης των εχθροπραξιών λόγω της εκεχειρίας.

¹¹¹ Βλ. αντίστοιχα *Unz* 1986, 29-42, *Underhill* 1893, 156-158, *Tuplin* 1993, appendix 4. Για επιπλέον προτεινόμενες χρονολογίες βλ. *Falkner* 1996, σημ.1

¹¹² *Caprio* 2005, 83

¹¹³ *Διοδ.* *Σικελ.* 14.17.6, *Caprio* 2005, 85, 87, *Capreedy* 2008, 500.

¹¹⁴ Οι πληροφορίες σχετικά με τις εκστρατείες των Σπαρτιατών είναι επίσης διαφορετικές. Ο Ξενοφών αναφέρει δύο επιδρομές του Άγη και καμιά του Πausanias ενώ ο Διόδωρος μιλά για μια του Πausanias και καμιά του Άγη. Βλ. αναλυτικά για τις διαφορές των πηγών *Roy* 1997, 299-304.

θετική ανταπόκριση στην έκκληση για βοήθεια προς τους συμμάχους, δεν κατάφεραν μόνοι τους να επικρατήσουν του εχθρού. Οι όροι ειρήνης που σύναψαν οι δύο πόλεις ήταν για την Ήλιδα περισσότεροι και πειστικότεροι από το αρχικό τελεσίγραφο της Σπάρτης. Πραγματοποιήθηκε η βασικότερη επιδίωξη της τελευταίας με την απελευθέρωση όλων των περιοίκων. Η Ήλιδα υποχρεώθηκε να γκρεμίσει τα τείχη των λιμανιών της, της Φειάς και της Κυλλήνης, και να παραδώσει όλες τις τριήρεις της¹¹⁵.

Από την άλλη μεριά, οι Ηλείοι δεν αποστερήθηκαν τον έλεγχο του ιερού της Ολυμπίας, δεν κλήθηκαν να πληρώσουν το κόστος του πολέμου που αναφέρει ο Διόδωρος και δεν υποχρεώθηκαν να εγκαταστήσουν ολιγαρχική κυβέρνηση¹¹⁶. Όμως η Σπάρτη κατάφερε να διαλύσει την ηλιακή συμμαχία και να εντάξει τις απελευθερωμένες πλέον πόλεις, όπως και την Ήλιδα έως το 371 π.Χ., στην Πελοποννησιακή συμμαχία. Επίσης, διασφάλισε τα μεσσηνιακά της σύνορα και κυρίως απέκτησε το στρατηγικό πλεονέκτημα του ελέγχου της ακτογραμμής και των λιμανιών της περιοχής. Συγκεκριμένα, ο έλεγχος της Κυλλήνης και της Φειάς έδωσε στη Σπάρτη στρατηγικά πλεονεκτήματα που αφορούσαν την πρόσβαση στην Αδριατική και την επέκταση της εμπορικής και στρατιωτικής ανάμειξης της στη Δύση. Αν και δεν αναφέρεται από την αρχή ο έλεγχος της ηλιακής ακτογραμμής ως ζητούμενο του πολέμου, λόγω της μεγάλης σημασίας της πιθανόν να ήταν ένας από τους κύριους στόχους των Σπαρτιατών¹¹⁷.

Ως μέλος πλέον της Πελοποννησιακή συμμαχίας και με ολιγαρχική παράταξη παραμένουν σύμμαχοι της Σπάρτης έως τη μάχη των Λεύκτρων. Υποστηρίζουν τις σπαρτιατικές δυνάμεις στη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου στη μάχη της Νεμέας το 394 π.Χ. κατά του αντισπαρτιατικού συνασπισμού των Κορινθίων, Αθηναίων, Αργείων και Θηβαίων¹¹⁸. Το 374 π.Χ. διαθέτουν πλοία στο σπαρτιατικό στόλο για τις επιχειρήσεις του κατά των

¹¹⁵ Οι αναφορές των όρων ειρήνης διαφέρουν στις πηγές. Συμφωνούν όλοι στην απώλεια ελέγχου των περιοίκων αλλά διαφωνούν στα υπόλοιπα. Βλ. Roy 1997, 299-304.

¹¹⁶ Κατά τη διάρκεια του πολέμου ολιγαρχικοί με αρχηγό τον Ξενία προσπάθησαν να ανατρέψουν το δημοκρατικό καθεστώς της πόλης και μετά την αποτυχία τους κατέφυγαν στα επιτιθέμενα στρατεύματα του Άγη. Ίσως επρόκειτο για μια υποκινημένη από τη Σπάρτη κίνηση αλλά μετά τον πόλεμο δεν εγκατέστησαν ολιγαρχικό καθεστώς παρά παρέμεινε στην εξουσία μια εξασθενημένη δημοκρατική κυβέρνηση. Βλ. σχετικά Roy 1997, 2, Roy 2009, 441, Bultrighini 1990, 246-250, Cartledge 1987, 250-252, Gehrke 1985, 53-54, Γιαλούρης 1996, 38.

¹¹⁷ Falkner 1996, 17-24, Roy 1997b, 1.

¹¹⁸ Ξενοφών Ελλην. IV 2, 16, Γιαλούρης 1996, 39, Caprio 2005, 99

Αθηναίων και των Κερκυραίων¹¹⁹. Τέλος, υποστήριξαν τη Σπάρτη στην εισβολή της στη Θήβα και την επακόλουθη μάχη στα Λεύκτρα το 371 π.Χ. Μετά τη συντριβή του σπαρτιατικού στρατού στην ανωτέρω μάχη, η πελοποννησιακή συμμαχία διαλύεται. Οι συνέπειες για την Ήλιδα ήταν πολύ σημαντικές. Ανακτά την ανεξαρτησία της¹²⁰ καθώς και κάποιες από τις περιοικίδες πόλεις που είχε αποστερηθεί¹²¹.

Την ίδια χρονιά, οι Ηλείοι προσέρχονται στην Αθήνα στο συνέδριο που θα αναγνώριζε την ανεξαρτησία όλων των πόλεων από την κυριαρχία της Σπάρτης. Αποχώρησαν, όμως, έχοντας αντίρρηση για την ανεξαρτησία των Μαργάνων, του Σκιλλούντα και της Τριφυλίας θεωρώντας ότι οι πόλεις αυτές τους ανήκαν¹²². Στη συνέχεια, βοηθούν στην νέα οχύρωση της Μαντινείας προσφέροντας τρία τάλαντα, συνδράμουν με στρατεύματα και χρήματα όταν της επιτίθεται ο Αγησίλαος και προσχωρούν στη συμμαχία Αρκαδίας, Βοιωτίας και Άργους¹²³.

Μετά την άφιξη του θηβαϊκού στρατού προς βοήθεια της Μαντινείας, οι Ηλείοι με τους συμμάχους τους πείθουν τον Επαμεινώνδα να εισβάλλει στην Σπάρτη το 369 π.Χ. Σύμφωνα με τον Διόδωρο, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην απόφασή αυτή αλλά και στην ίδια την εισβολή¹²⁴. Σε ενέδρα των Σπαρτιατών κοντά στις Αμύκλες οι συμμαχικές δυνάμεις και μαζί και το ιππικό των Ηλείων υπέστησαν απώλειες. Το καλοκαίρι του 369 π.Χ. ο Επαμεινώνδας πραγματοποιεί δεύτερη εκστρατεία στην Πελοπόννησο, κατά την οποία οι Ηλείοι μετέχουν στην επίθεση κατά της Σικυώνας¹²⁵. Επίσης, Ηλείος απεσταλμένος συμμετείχε στην αποστολή του Πελοπίδα στον Πέρση βασιλιά¹²⁶. Η συμμαχία με τη Θήβα υφίστατο και κατά την τρίτη εισβολή του Επαμεινώνδα το 365 π.Χ.

¹¹⁹ Ξενοφών Ελλην. IV 2, 3 κ.εξ., Γιαλούρης 1996, 39, RE V 2, 2401 s. v. Elis (Swoboda).

¹²⁰ Γιαλούρης 1996, 39, RE V 2, 2401 s. v. Elis (Swoboda).

¹²¹ Προσάρτησε την Ακρώρεια, την Πισάτιδα και την Τριφυλλία, εκτός από το Λέπρεο και το νότιο τμήμα της που παρέμειναν σύμμαχοι με τη Σπάρτη. Σύμφωνα με τον Διόδωρο είχαν ήδη πρόσφατα καταλάβει το Κορυφάσιο και την Κυπαρισσία, η οποία σύντομα όμως περιήλθε στους Αρκάδες. Βλ. Διόδωρος XV 77, 4, Ξενοφ. Ελλην. VI 5, 11, Γιαλούρης 1996, 39, RE V 2, 2401-2402 s. v. Elis (Swoboda).

¹²² Ξενοφ. Ελλην. VI 5, 1 κ. εξ., Caprio 2005, 101, Γιαλούρης 1996, 39, Roy 2000b, 310.

¹²³ Ξενοφ. Ελλην. VI 5, 5, 19, Caprio 2005, 102, Γιαλούρης 1996, 39.

¹²⁴ Διόδωρος XV 62,3. 64, 6

¹²⁵ Ξενοφ. Ελλην. VII 1, 18, Γιαλούρης 1996, 39

¹²⁶ Ξενοφ. Ελλην. VII 1, 33, RE V 2, 2403 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 39

Η προσχώρηση της Τριφυλλίας και του Λασιώνος στο αρκαδικό ομοσπονδιακό κράτος μετά την δημιουργία του το 370 π.Χ. είχε ως αποτέλεσμα να ενταθούν οι σχέσεις Ήλιδας και Αρκαδίας¹²⁷. Η επιμονή της Ήλιδας στην ανασύσταση της τοπικής συμμαχίας της, η διεκδίκηση των τριφυλιακών πόλεων και ο καθορισμός των συνόρων μεταξύ των δύο κρατών αποτελούσε τη βασική αιτία διαμάχης με την Αρκαδία. Οι Ηλείοι το 365 π.Χ. καταλαμβάνουν το Λασιώνα και οι Αρκάδες ανταπαντούν με εισβολή στην Ακρώρεια και την κυρίευση των πόλεων της περιοχής, εκτός του Θραυστού¹²⁸. Στη συνέχεια προχώρησαν προς την Ολυμπία, όπου, αφού κατέλαβαν το ιερό, οχυρώθηκαν στον Κρόνιο λόφο.

Μετά από πρόσκληση των δημοκρατικών της Ήλιδας, οι Αρκάδες προχώρησαν κατά της πρωτεύουσας και έφθασαν έως την αγορά, από όπου απωθήθηκαν από τους ολιγαρχικούς και τους συμμάχους τους Αχαιούς και Πελληνείς¹²⁹. Στη συνέχεια κυρίευσαν την ηλειακή Πύλο, στην οποία κατέφυγαν και 400 περίπου δημοκρατικοί φυγάδες, με σκοπό να επιτεθούν και πάλι στην πρωτεύουσα. Μετά από μια δεύτερη αποτυχημένη προσπάθεια να καταλάβουν την Ήλιδα προχώρησαν σε λεηλασία της χώρας. Αν και υπερίσχυαν των ηλειακών και των συμμαχικών τους σπαρτιατικών δυνάμεων, αναγκάζονται να αποσυρθούν από την περιοχή, μιας και η Σπάρτη είχε καταλάβει ως αντίποινα την αρκαδική πόλη Κρώμνο¹³⁰.

Μετά την απελευθέρωση του Κρώμνου, οι Αρκάδες εισβάλλουν πάλι στην Ηλεία, ενισχύουν την οχύρωσή τους στο ιερό της Ολυμπίας, ανασυσταίνουν την πόλη της Πίσας και διοργανώνουν από κοινού την 104^η Ολυμπιάδα του 364 π.Χ.¹³¹ Σε μάχη που ακολούθησε μέσα στην ιερή Άλτη, οι Ηλείοι με τους συμμάχους τους Αχαιούς δεν κατάφεραν να εκδιώξουν τους Αρκάδες, οι οποίοι είχαν ενισχυθεί από την Αθήνα και το Άργος, και να ανακαταλάβουν το ιερό¹³². Πάραυτα, οι Αρκάδες λίγο αργότερα αποσύρθηκαν

¹²⁷ Ξενοφ. Ελλην. VII 1, 26, Η Τριφυλία προσχώρησε στην Αρκαδία το αργότερο ως το 367 ενώ ο Λασιών ως το 365, βλ. Roy 1997, 290, σημ.66.

¹²⁸ Γιαλούρης 1996, 40, RE V 2, 2403 s. v. Elis (Swoboda).

¹²⁹ Γιαλούρης 1996, 40, Προσκυνητοπούλου 1992, 84, Dusanic 1991, 81

¹³⁰ Μετά την αποχώρηση των αρκαδικών δυνάμεων η Πύλος και τα Μάργανα ανακαταλαμβάνονται από τους Ηλείους, ενώ η Ακρώρεια παραμένει ανεξάρτητη. Ξενοφ. Ελλην. VII 4, 20 κ. εξ., Γιαλούρης 1996, 40.

¹³¹ Ο.π., Roy 1997, 297

¹³² Αν και αρχικά κατάφεραν να τρέψουν σε φυγή τους Αρκάδες, σκοτώθηκε ο Στρατόλας, αρχηγός του σώματος 300 λογάδων, επίλεκτων οπλιτών. Το συγκεκριμένο σώμα, που υποστήριζε το διάστημα

από την Ολυμπία, αφού την είχαν υπό την κατοχή τους για τρία χρόνια, και σύνηψαν ειρήνη το 363 π.Χ.¹³³

Ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης της με την Αρκαδία, της επιμονής της για την ανασύσταση της παλιάς της τοπικής ηγεμονίας και πιθανόν του φόβου της για την αυξανόμενη ανάμειξη της Θήβας στην Πελοπόννησο, η Ήλιδα παίρνει μέρος στη μάχη της Μαντίνειας το 362 π.Χ. στο πλευρό της Σπάρτης, της Αχαΐας, και της Αθήνας εναντίον της Θήβας, που μεταξύ άλλων είχε συνταχθεί με την Τεγέα και το Λέπρεο¹³⁴. Μετά την προαναφερθείσα μάχη επικρατεί ειρήνη μεταξύ των Πελοποννησιακών κρατών στην οποία συμμετέχει και η Ήλιδα αλλά όχι η Σπάρτη. Το 362/361 π.Χ. συνάπτει συμμαχία με την Αχαΐα, την Μαντίνεια και τους συμμάχους της, την Αθήνα και τον Φλιούντα¹³⁵, η οποία προέβλεπε μεταξύ άλλων αμοιβαία αμυντική υποστήριξη¹³⁶.

Η διάσπαση των αρκαδικών κρατών βρίσκει την Ήλιδα να συντάσσεται με τις πόλεις που επιθυμούν την καταστροφή της Μεγαλόπολης, η οποία αποφεύγεται με την επέμβαση της Θήβας¹³⁷. Στη συνέχεια, οι σχέσεις με την Σπάρτη αποκαθίστανται αλλά η κατάσταση μεταξύ των πόλεων της Πελοποννήσου εντείνεται και οδηγεί το 353/352π.Χ. σε μια ακόμη σύγκρουση στη Μεγαλόπολη. Η Ήλιδα πολεμά με το μέρος της Σπάρτης, η οποία τάσσεται υπέρ των διεκδικήσεων της για την Τριφυλία, χωρίς όμως να της παραδίδεται προς το παρόν η εν λόγω περιοχή¹³⁸.

Μετά τη μάχη στη Μεγαλόπολη, η Ήλιδα ταλανίζεται από εσωτερικές διαμάχες μεταξύ δημοκρατικών και ολιγαρχικών, οι οποίοι εναλλάσσονται στην εξουσία έως και το 344 π.Χ.¹³⁹. Οι καθεστωτικές αυτές συγκρούσεις είχαν και ως αποτέλεσμα αλλαγή στην εξωτερική πολιτική. Οι ολιγαρχικοί απομακρύνθηκαν από την κηδεμονία της Σπάρτης και στράφηκαν στον

αυτό τους ολιγαρχικούς της πόλης, δεν ξέρουμε πότε ακριβώς δημιουργήθηκε. Βλ. Ξενοφ. Ελλην. VII 4, 28 κ.εξ., Γιαλούρης 1996, 40, Roy 2000b, 316.

¹³³ Σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης η Ακρώρεια και η Πισάτιδα επανέρχονται στο ηλειακό κράτος, αφού διαλύθηκε το κράτος της τελευταίας, αλλά ο Λασιώνας και το Λέπρεο παραμένουν στην αρκαδική ομοσπονδία. Βλ. *RE* V 2, 2405 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 40.

¹³⁴ Ξενοφ. Ελλην. VII 5, 1.3 και 9 κ.εξ., Διόδωρος XV 84, 4, Γιαλούρης 1996, 41, Caprio 2005, 103.

¹³⁵ Το 369 π.Χ. είχαν βοηθήσει τους δημοκρατικούς του Φλειούντα να καταλάβουν την εξουσία. Βλ. Ξενοφ. Ελλην. VII 2, 5-9, Roy 2000b, 321.

¹³⁶ Ξενοφ. Ελλην. VII 5, 1 κ.εξ., Caprio 2005, 104, Roy 2004, 495

¹³⁷ Διόδωρος XV 94, *RE* V 2, 2406 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 41.

¹³⁸ Δημοσθένης XVI 16, Διόδωρος XVI 39, *RE* V 2, 2406 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 41.

¹³⁹ Διόδωρος XVI 63κ. εξ., Γιαλούρης 1996, 41

Φίλιππο της Μακεδονίας. Μεταξύ της Ήλιδας και του Φιλίππου ακολούθησε μια στενή συμμαχία, χωρίς όμως τη συμμετοχή των Ηλείων στις πολεμικές του επιχειρήσεις έως και τη μάχη της Χαιρώνειας. Οι Ηλείοι έλαβαν μέρος μόνο όταν εκστράτευσε εναντίον της Σπάρτης και αργότερα στο συνέδριο της Κορίνθου, όπου και τάχτηκαν υπέρ της πρότασης του για κοινή ειρήνη¹⁴⁰.

Μετά το θάνατο του Φιλίππου, ίσως και εξαιτίας της τότε επικράτησης των δημοκρατικών στην πόλη, υπήρξαν κινήσεις ανεξαρτητοποίησης από τη μακεδονική κηδεμονία. Γρήγορα όμως προσχωρούν στην ομοσπονδία υπό τον Μεγάλο Αλέξανδρο, από την οποία πάλι επιχειρούν να αποσπασθούν με αφορμή μια ψευδή φήμη για το θάνατό του. Δεν υπάρχουν στοιχεία για συμμετοχή των Ηλείων στην εκστρατεία στην Ασία, εκτός από 150 ιππείς στη μάχη του Γόρδιου το 333 π.Χ. που μάλλον ήταν εθελοντές¹⁴¹. Το 331 π.Χ. συνασπίζονται με τη Σπάρτη, την Αχαΐα και την Αρκαδία και επαναστατούν κατά των Μακεδόνων πολιορκώντας την Μεγαλόπολη. Ο στρατηγός Αντίπατρος νικά τον αντιμακεδονικό αυτό συνασπισμό και επιβάλλει στην Ήλιδα και την Αχαΐα την καταβολή 120 ταλάντων στην Μεγαλόπολη¹⁴².

1.3.3. Από το 323 π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 146 π.Χ.

Η κατάσταση αλλάζει μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου. Κατά τον επακόλουθο Λαμιακό πόλεμο, η Ήλιδα συγκαταλέγεται στις πόλεις της Πελοποννήσου που επαναστάτησαν κατά της μακεδονικής κυριαρχίας, μετά την πρώτη νίκη των Αθηναίων το 323 π.Χ.¹⁴³. Δεν προσέφεραν όμως κάποια ουσιαστική βοήθεια στις πολεμικές συγκρούσεις. Μετά την επικράτηση της Μακεδονίας οι όροι της ειρήνης ήταν μετριοπαθείς αλλά σχετίζονται και στην Ήλιδα, όπως και αλλού, με αλλαγή στη διακυβέρνηση της πόλης και επικράτηση της ολιγαρχικής παράταξης. Το ολιγαρχικό καθεστώς επικράτησε

¹⁴⁰ Παιουσανίας V 4, 9, Γαλιούρης 1996, 41, *RE* V 2, 2407 s. v. Elis (Swoboda), Roy 2004, 495. Τότε ο Φίλιππος ξεκίνησε την ανέγερση του Φιλίππειου στην Ολυμπία, το οποίο και ολοκλήρωσε ο Μ. Αλέξανδρος.

¹⁴¹ Διόδωρος XVI 8, 5 και 10,1, *RE* V 2, 2407 s. v. Elis (Swoboda).

¹⁴² Η Μεγαλόπολη αποτελούσε το κέντρο της φιλομακεδονικής παράταξης. Βλ. *RE* V 2, 2408 s. v. Elis (Swoboda), Γαλιούρης 1996, 42

¹⁴³ Παιουσανίας V 4, 9, Διόδωρος XVIII 13, *RE* V 2, 2408 s. v. Elis (Swoboda).

έως το 318 οπότε ο Πολυπέρχων ανασύστησε την ελληνική ομοσπονδία και εγκατέστησε στην Ήλιδα μακεδονική φρουρά¹⁴⁴.

Για την ιστορία της Ήλιδας στα χρόνια των διαδόχων οι πληροφορίες είναι γενικά αποσπασματικές. Γνωρίζουμε ότι τάχθηκε με το μέρος του Πολυπέρχοντα και του γιού του Αλέξανδρου εναντίον του Κασσάνδρου και πως βοήθησε στην πολιορκία της Κυλλήνης το 314 π.Χ.¹⁴⁵ Μετά την προσχώρηση της στον Αντίγονο, το 312 π.Χ. ο δυσαρεστημένος από αυτόν Τελέσφορος, που είχε αποσταλεί για να την προστατεύσει¹⁴⁶, κατέλαβε την πόλη και την ακρόπολη, την οχύρωσε και οργάνωσε μισθοφορικό στρατό με την υφαρπαγή πενήντα ταλάντων από το ιερό της Ολυμπίας¹⁴⁷. Η πόλη τελικά απελευθερώθηκε από τον Πτολεμαίο μετά από μερικούς μήνες¹⁴⁸. Η ανάκτηση της αυτονομίας της ήρθε ως επακόλουθο της σύναψης της ειρήνης μεταξύ των διαδόχων το 311, οπότε και παύει οριστικά η κυριαρχία του Αντίγονου στην Πελοπόννησο. Από το 308 έως το 303 π.Χ. ο Κάσσανδρος και ο Πολυπέρχων έχουν εγκαταστήσει στην Ήλιδα μακεδονική φρουρά. Με την εισβολή του Δημητρίου Πολιορκητή στην Πελοπόννησο πιθανόν συντάσσεται με το μέρος του έως και μετά τη μάχη της Ιψούς το 301 π.Χ.¹⁴⁹. Όταν ο Αντίγονος εισέβαλε πάλι στην Πελοπόννησο το 303 π.Χ. είναι επίσης πιθανό και η Ήλιδα, όπως και άλλες πόλεις να εξαρτάτο πάλι από αυτόν.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 3^{ου} αιώνα οι δημοκρατικοί και οι ολιγαρχικοί συνεχίζουν να ερίζουν για την επικράτηση¹⁵⁰. Όταν ο βασιλιάς της Σπάρτης Αρέας άρχισε να ανασυσταίνει το 281 π.Χ. την Πελοποννησιακή συμμαχία, η Ήλιδα, η Μαντίνεια και άλλες αρκαδικές πόλεις συμμάχησαν μαζί του σε μια κοινή προσπάθεια να εκδιωχθεί η μακεδονική ηγεμονία από τη νότια Ελλάδα¹⁵¹. Δυστυχώς ο Αρέας δεν κατάφερε να ανακτήσει τον έλεγχο

¹⁴⁴ Διόδωρος XIX 66, Προσκυνητοπούλου 1992, 85, Γιαλούρης 1996, 42.

¹⁴⁵ Διόδωρος XIX 66, 2, *RE V 2*, 2408 s. v. Elis (Swoboda),

¹⁴⁶ Ο Αντίγονος έστειλε τον Τελέσφορο για να προστατεύσει την Πελοπόννησο γενικά από τον Κάσσανδρο. Ο Τελέσφορος δυσαρεστήθηκε γιατί μετά από αυτόν έστειλε και τον ανηψιό του, στρατηγό Πτολεμαίο. Βλ. Διόδωρος XIX 74,2, *RE V 2*, 2408 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 43.

¹⁴⁷ Διόδωρος XIX 87, *RE V 2*, 2409 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 43, Προσκυνητοπούλου 1992, 85.

¹⁴⁸ Ο Τελέσφορος αποσύρθηκε στην Κυλλήνη και επέστρεψε στο ιερό της Ολυμπίας τα πενήντα τάλαντα. Βλ. ο.π.

¹⁴⁹ *RE V 2*, 2409 s. v. Elis (Swoboda).

¹⁵⁰ *RE V 2*, 2409 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 43, Προσκυνητοπούλου 1992, 85.

¹⁵¹ Rice 1975, 25, Γιαλούρης 1996, 43. Ο Πausanias αναφέρει δύο αγάλματα του Αρέα στημένα στην Άλτη από τους Ηλείους βλ. Pausanias VI 12, 5 και VI 15, 9.

της περιοχής παρά τις αρχικές του επιτυχίες. Η Ήλιδα την περίοδο αυτή αποκτά στενή σχέση με την Αιτωλία και η εξάρτηση της από αυτή θα συνεχιστεί για τα επόμενα χρόνια¹⁵². Το 273 π.Χ. ο βασιλιάς Πύρρος εισβάλλει στην Πελοπόννησο και λαμβάνοντας υπόψιν την αναφορά του Πausανίας για την ύπαρξη ανδριάντα του στην Άλτη, μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι Ηλείοι ήταν φιλικά διακείμενοι προς αυτόν¹⁵³.

Ένα ακόμη γεγονός που φαίνεται πως συνέβη τη δεκαετία 280-270 π.Χ. είναι η εισβολή των Μεσσηνίων στην Ήλιδα. Αν και αρχικά οι Λακεδαιμόνιοι ετοιμάζονταν να εισβάλλουν στην πόλη προς υποστήριξη των ολιγαρχικών δυνάμεων, οι Μεσσήνιοι προπορεύτηκαν έχοντας στις ασπίδες τους σπαρτιατικά σύμβολα. Οι ολιγαρχικοί άνοιξαν τις πύλες και οι Μεσσήνιοι απωθώντας τους κατάφεραν να επιβάλλουν το δικό τους πολιτικό καθεστώς¹⁵⁴. Πιθανόν λίγο αργότερα και μετά το θάνατο του Πύρρου, με τη βοήθεια του Αντίγονου Γονατά, εγκαταστάθηκε τυραννία από τον Αριστότιμο, ο οποίος όμως υπήρξε και ο τελευταίος φιλομακεδόνας άρχοντας της πόλης. Η τυραννία του Αριστότιμου χρονολογείται πιθανότατα το 271 π.Χ. και κράτησε έξι μήνες. Επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα βίαιο και σκληρό καθεστώς, το οποίο όμως ανετράπη από ομάδα επαναστατών επιβοηθούμενων από τους Αιτωλούς¹⁵⁵.

Κατά την επόμενη, οργανωμένη από τους Αθηναίους αυτή τη φορά, αντίδραση στην Μακεδονία κατά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο στα 267/266-261 π.Χ. η Ήλιδα συντάχθηκε με τον αντιμακεδονικό συνασπισμό μαζί με τη Σπάρτη, την Αχαΐα και τις περισσότερες από τις αρκαδικές πόλεις. Το 265 π.Χ. συμμετέχει σε μάχη στην Κόρινθο στο πλευρό της Σπάρτης όπου επικράτησαν οι Μακεδόνες και σκοτώθηκε ο βασιλιάς των Λακεδαιμονίων Αρεύς ο Α΄. Παρά τη συμμετοχή της στα προαναφερθέντα γεγονότα δεν

¹⁵² Rice 1975, 26

¹⁵³ Πausανίας VI 14, 9, *RE V 2*, 2410 s. v. Elis (Swoboda).

¹⁵⁴ Πausανίας IV 28. 4-6, Rice 1975, 27, *RE V 2*, 2410 s. v. Elis (Swoboda).

¹⁵⁵ Ο Αριστότιμος, στηριζόμενος σε μισθοφορικό στρατό, επιδόθηκε στην εξόντωση των πολιτικών του αντιπάλων και την αρπαγή των περιουσιών τους. Δολοφονήθηκε από τον Κύλωνα προς τιμήν του οποίου στήθηκε άγαλμα στο ιερό της Ολυμπίας, το οποίο και αποτελεί ταυτόχρονα μνημείο της συμμαχίας μεταξύ Αιτωλών και Ηλείων. Βλ. Πausανίας V 5, 1 και VI 14, 11, Rice 1975, 27, Γιαλούρης 1996, 43-44.

φαίνεται να της επιβλήθηκαν κυρώσεις μετά το πέρας του πολέμου από τον Αντίγονο¹⁵⁶.

Για τα αμέσως επόμενα χρόνια οι πληροφορίες που έχουμε για το κράτος της Ήλιδας είναι ελλιπείς εκτός από τη στενή σύνδεση του με την ανερχόμενη αιτωλική συμπολιτεία¹⁵⁷. Μετά από περίπου είκοσι χρόνια εμφανίζεται να συνεργάζεται με τους Αιτωλούς κατά τις εισβολές τους στην Πελοπόννησο εναντίον των Αχαιών και των Αρκάδων. Η αιτωλική εισβολή κατά το διάστημα 245-240 π.Χ. φαίνεται πως ευνόησε την επέκταση της Ηλείας με την επανάκτηση της Τριφυλίας αλλά και της Ψωφίδας¹⁵⁸. Επίσης, ο τύραννος της Μεγαλόπολης Λυδιάδας, που επικράτησε γύρω στα 244 π.Χ., παραχώρησε στους Ηλείους την πόλη Αλίφειρα, ίσως σε μια προσπάθεια αναγνώρισης του καθεστώτος του από αυτούς και τους συμμάχους τους Αιτωλούς¹⁵⁹.

Σχετικά με τον «Δημητριακό πόλεμο» και την ανάμειξη της Ήλιδας σε αυτόν δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες. Μετά την συμμαχία αιτωλικής και αχαικής συμπολιτείας κατά του Δημητρίου Β, τάσσεται πλέον και στο πλευρό των Αχαιών. Πιθανόν να υπέστη κάποιες δοκιμασίες κατά τις επιδρομές του Μακεδόνα βασιλιά και των Ιλλυριών συμμάχων του¹⁶⁰.

Οι σχέσεις της Ήλιδας με την αχαική συμπολιτεία, η οποία είχε επεκταθεί κατά πολύ, γρήγορα όμως άλλαξαν. Ο Άρατος το 227 π.Χ. επιχειρεί να εισβάλλει στην περιοχή με αφορμή ίσως κάποια σχέση των Ηλείων με τον βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη. Όταν ο Άρατος μαθαίνει ότι ο Κλεομένης καταφθάνει σε βοήθεια των Ηλείων υποχωρεί. Τα στρατεύματά του υπέστησαν βαριά ήττα στο Λύκαιο όρος αλλά και την επόμενη χρονιά στο

¹⁵⁶ RE V 2, 2411 s. v. Elis (Swoboda), Rice 1975, 28

¹⁵⁷ Σε αυτή τη στενή σχέση συνέβαλλε η συγγένεια που θεωρούσαν ότι έδνε τους κατοίκους των περιοχών, η εύκολη πρόσβαση από το ένα μέρος στο άλλο κυρίως μέσω θαλάσσης καθώς και η τακτική της Αιτωλίας να αναγνωρίζει την τοπική αυτονομία των συμμάχων της, κάτι που αποτελούσε ιδιαίτερη ανάγκη της Ήλιδας για την πολυπόθητη διατήρηση της τοπικής της ηγεμονίας. Βλ. Rice 1975, 29.

¹⁵⁸ Δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε αποκτήθηκαν οι περιοχές αυτές. Ανάμεσα στις πόλεις που περιήλθαν υπό την κατοχή των Ηλείων ήταν πάλι το Λέπρεο και ο Λασιών. Βλ. Πολύβιος IV 77, 8, RE V 2, 2411 s. v. Elis (Swoboda), Rice 1975, 32, Brill 's Pauly, 923.

¹⁵⁹ Η Αλίφειρα αποτέλεσε το ανατολικό σύνορο της διευρυμένης Ηλείας. Βλ. Πολύβιος IV 77, 10, RE V 2, 2411 s. v. Elis (Swoboda), Rice 1975, 33.

¹⁶⁰ Γαλιούρης 1996, 44

Εκατόμβαιο¹⁶¹. Μετά την τελευταία του νίκη, ο Κλεομένης παραδίδει στους Ηλείους το Λασιώνα, τον οποίο είχαν πάλι αποσπάσει οι Αρκάδες¹⁶². Στην ειρήνη που σύναψαν τα κράτη μετά τον Κλεομενίδειο πόλεμο το 224/223 π.Χ. στο Αίγιο, η Ήλιδα συμμαχεί για άλλη μια φορά με τους Αχαιούς, αλλά η ειρήνη αυτή δεν θα κρατήσει πολύ για τους εμπλεκόμενους.

Ο επακόλουθος «Συμμαχικός πόλεμος» που αφορούσε τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας, δεν μπορούσε να μην επηρεάσει και την Ήλιδα, αν και στην αρχή του πολέμου είχε κρατήσει αποστάσεις. Η ιδιαίτερη εξάρτηση της όμως από την Αιτωλία είχε ως αποτέλεσμα την εμπλοκή της στις πολεμικές επιχειρήσεις. Τάχθηκε στο πλευρό των Αιτωλών και της Σπάρτης εναντίον κυρίως των Αχαιών και των Μακεδόνων¹⁶³. Ο Αιτωλός στρατηγός Ευριπίδας με αιτωλικά, ηλειακά και μισθοφορικά στρατεύματα πραγματοποίησε επιδρομές στη δυτική Αχαΐα¹⁶⁴. Το 220 π.Χ. οι Αιτωλοί εισέβαλαν στην Αχαΐα από τα βόρεια, κατέλαβαν την πόλη Κύναιθα στα σύνορα με την Αρκαδία και την παραχώρησαν στους Ηλείους, οι οποίοι όμως δεν την δέχτηκαν¹⁶⁵.

Το χειμώνα του 219 π.Χ. ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας ήρθε προς βοήθεια των Αχαιών, οι οποίοι βρισκόνταν σε δεινή θέση και εισέβαλλε στην Πελοπόννησο ξαφνιάζοντας τους Αιτωλούς και τους συμμάχους τους. Κατατρόπωσε τα ηλειακά στρατεύματα στη Στύμφαλο στηριζόμενος στον

¹⁶¹ Πλούταρχος, Κλεομένης 5, *RE V 2*, 2412 s. v. Elis (Swoboda). Ο πόλεμος μεταξύ Σπάρτης και Αχαΐας αφορούσε αρχικά τις δύο αυτές αντίπαλες παρατάξεις και ζητούμενο ήταν η κυριαρχία στην Πελοπόννησο. Υποθέτουμε ότι η Ήλιδα όπως και η Αιτωλία δεν είχαν κάποιο λόγο να υποστηρίξουν κάποιον από τους δύο αντιμαχόμενους, κάτι που αποδεικνύει το γεγονός ότι δεν είχαν ενεργό ρόλο. Η ανάμειξη της Μακεδονίας μετά από την έκκληση του Αράτου είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την εγκατάσταση μακεδονικής φρουράς στην Ηραία, πολύ κοντά στα ηλειακά σύνορα. Βλ. Rice 1975, 42-56.

¹⁶² Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς οι Αρκάδες ανακατέλαβαν τον Λασιώνα. Βλ. Πλούταρχος, Κλεομένης 14, *RE V 2*, 2412 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 45.

¹⁶³ Πολύβιος IV 64, 2, *RE V 2*, 2412 s. v. Elis (Swoboda), Rice 1975, 69. Η περίεργη κατάσταση υποταγής της Ήλιδας στην Αιτωλία επισημαίνεται από τον Πολύβιο. Εκτός από το γεγονός ότι πολεμούσε προς όφελος των Αιτωλών, ενδεικτικό είναι ότι στις ηλειακές δυνάμεις όλοι οι αξιωματικοί ήταν Αιτωλοί και μόνο ένας ήταν ντόπιος.

¹⁶⁴ Συγκεκριμένα οι επιδρομές αφορούσαν τη Δύμη, τις Φαρές και την Τριταΐα. Οι τρεις πόλεις έπαψαν να συνεισφέρουν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία και με τα χρήματα τους οργάνωσαν αμυντικά μισθοφορικά στρατεύματα. Βλ. Πολύβιος IV 59, 1-6, Rice 1975, 70.

¹⁶⁵ Πολύβιος IV 72-73, Rice 1975, 71. Σύμφωνα με τον Rice, η μη αποδοχή της Κύναιθας από τους Ηλείους πιθανόν είχε να κάνει με το ότι ήταν αρκετά μακριά από την Ήλιδα, ήταν λεηλατημένη εκτενώς και δεν προσέφερε κάποια πολιτική σταθερότητα.

μεγαλύτερο αριθμητικά στρατό του αλλά και στον αιφνιδιασμό¹⁶⁶. Αφού προχώρησε και κατέλαβε την Ψωφίδα και το Λασιώνα, οι οποίες παραδόθηκαν στους Αχαιούς, στράφηκε προς την Ήλιδα.

Ο Φίλιππος εισέβαλε στην Ηλεία, λεηλάτησε σφοδρά την περιοχή, κατέλαβε το οχυρό Θαλαμαί και έπιασε πολλούς αιχμαλώτους. Μετέφερε τη λεία και τους αιχμαλώτους στην Ολυμπία, όπου και θυσιάσε στο Δία, και από εκεί στην Ηραία¹⁶⁷. Μετά την απόρριψη των όρων ειρήνης που προσέφερε ο Φίλιππος στους Ηλείους και την ενίσχυση των τελευταίων με μισθοφορικά και αιτωλικά στρατεύματα, επέλασε στην Τριφυλία και την κατέλαβε, μαζί με την Αλίφειρα¹⁶⁸.

Το χειμώνα του 218 π.Χ. εισβάλλει πάλι στην περιοχή της Ηλείας, αυτή τη φορά από τα βόρεια σύνορα της. Συγκεκριμένα, κινήθηκε προς τη Δύμη στο τείχος της οποίας η ηλειακή φρουρά αναγκάστηκε να παραδοθεί χωρίς μάχη. Αν και στη συνέχεια απασχολήθηκε σε άλλες εκστρατείες, οι Ηλείοι με τη βοήθεια των Αιτωλών, προετοιμάστηκαν για μια ενδεχόμενη επίθεση του στο λιμάνι της Κυλλήνης, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Αργότερα μόνο, μετά την εισβολή στη Λακωνία, ο Φίλιππος θα επιστρέψει στο Λασιώνα, λίγο πριν το τέλος του πολέμου¹⁶⁹. Εντωμεταξύ οι Ηλείοι επιδίδονται σε τελευταίες επιδρομές στην Αχαΐα και τη Μεσσηνία αλλά αντιμετωπίζουν και αντίστοιχες επιδρομές των Αχαιών στην Ηλεία¹⁷⁰. Με την επακόλουθη ειρήνη του 217 π.Χ. η Ήλιδα συνθηκολόγησε και αναγκάστηκε να αποδεχτεί τα περιορισμένα πλέον όρια της μιας και η Τριφυλία παρέμεινε στα χέρια των Μακεδόνων ενώ ο Λασιών και η Ψωφίδα στον Αχαιών¹⁷¹.

Μπορεί τα σύνορα της Ήλιδας να άλλαξαν εξαιτίας του Συμμαχικού πολέμου, όμως η συμμαχία της με τους Αιτωλούς παρέμεινε ισχυρή. Μετά την προαναφερθείσα ειρήνη της Ναυπάκτου, οι Αιτωλοί με τους Ηλείους

¹⁶⁶ Ο στρατηγός Ευριπίδας μόλις αντιλήφθηκε την επίθεση των Μακεδόνων εγκατέλειψε τον ηλειακό στρατό και κατέφυγε με μερικούς ιππείς στην Ψωφίδα. Οι Ηλείοι μπέρδεψαν τις ασπίδες των Μακεδόνων με αυτές των Μεγαλοπολιτών και νόμισαν ότι επρόκειτο για συμμαχικά στρατεύματα. Βλ. Πολύβιος IV 69, 2 και 4-7, Rice 1975, 71, Γιαλούρης 1996, 45.

¹⁶⁷ Πολύβιος IV 75, 5-7, Rice 1975, 76-77.

¹⁶⁸ Πολύβιος IV 79, 4, Rice 1975, 79-80, Γιαλούρης 1996, 45, Brill 's Pauly 923. Η Ήλιδα έχασε ολόκληρη την Τριφυλία μέσα σε έξι μέρες σχεδόν χωρίς μάχη. Οι πόλεις παραδόθηκαν στους Μακεδόνες, οι οποίοι ήλεγχαν πλέον την περιοχή μεταξύ Ηλείας και Μεσσηνίας, και στο Λέπρεο εγκαταστάθηκε μακεδονική φρουρά.

¹⁶⁹ Πολύβιος IV 3, 1-3 και V 1-2, 6, Rice 1975, 82-83.

¹⁷⁰ Πολύβιος V 94, 3 και 95, 7 κ.εξ., Γιαλούρης 1996, 45, RE V 2, 2413 s. v. Elis (Swoboda).

¹⁷¹ Γιαλούρης 1996, 45, RE V 2, 2413 s. v. Elis (Swoboda).

συμμάχησαν επιπλέον με τους Μεσσήνιους, τους Σπαρτιάτες, τους Ρωμαίους και το βασίλειο της Περγάμου¹⁷². Με τη βοήθεια του ρωμαϊκού στόλου κατέλαβαν τη Δύμη. Στον πρώτο «Μακεδονικό πόλεμο» που ακολούθησε η Ήλιδα ενεπλάκη άμεσα το χειμώνα 210-209 π.Χ. όταν ο Φίλιππος, αφού εισέβαλλε στη Σικυώνα και την Κόρινθο, ανακατέλαβε τη Δύμη. Στη συνέχεια, μακεδονικός και αχαϊκός στρατός υπό την ηγεσία του ίδιου επέλασε προς την πρωτεύουσα των Ηλείων ληλατώντας την περιοχή. Όμως, ρωμαϊκές δυνάμεις με αρχηγό το Σουλπίκιο κατέφθασαν στην Κυλλήνη, προχώρησαν στην πόλη τη νύχτα και ενώθηκαν με τα αιτωλικά και ηλειακά στρατεύματα. Η εμφάνιση παράλληλα ιλλυρικών δυνάμεων στη Μακεδονία ανάγκασε το Φίλιππο να υποχωρήσει και να επιστρέψει στην πατρίδα του καταλαμβάνοντας καθ' οδόν το ηλειακό οχυρό Φύρκος¹⁷³.

Σε μια δεύτερη προσπάθεια να εισβάλλουν στην Ήλιδα, οι Αχαιοί θέλησαν να καταλάβουν την Ολυμπία κατά τους αγώνες του 208 π.Χ. αλλά εκδιώχθηκαν από τον Σπαρτιάτη στρατηγό Μαχανίδα, χωρίς μάχη¹⁷⁴. Εντωμεταξύ, οι Αχαιοί είχαν νικήσει τους Αιτωλούς και τους Ηλείους σε μια συμπλοκή στη Μεσσηνία¹⁷⁵. Με την ειρήνη της Φοινίκης το 205 και τη λήξη του πρώτου Μακεδονικού πολέμου η ειρήνη επανέρχεται στην περιοχή, χωρίς να πραγματοποιηθεί καμία επέκταση και αλλαγή στα όρια της¹⁷⁶.

Στο δεύτερο μακεδονικό πόλεμο μεταξύ Μακεδονίας και Ρώμης, η Ήλιδα τάχθηκε στο πλευρό των Ρωμαίων αλλά δεν γνωρίζουμε κάτι για τη συμμετοχή των ηλειακών στρατευμάτων στις επιχειρήσεις¹⁷⁷. Καμία μάχη επίσης δεν έλαβε χώρα εντός των ορίων της περιοχής της¹⁷⁸. Κατά τις διαπραγματεύσεις για ειρήνη τα έτη 197 και 196 π.Χ. οι διεκδικήσεις των Ηλείων δεν λαμβάνονται υπόψιν και η Τριφυλία παραχωρείται από τους Ρωμαίους στην Αχαΐα¹⁷⁹.

Η προερχόμενη από τα ανωτέρω δυσaréσκεια των Ηλείων προς τους Ρωμαίους διαφάνηκε όταν συστρατεύτηκαν με τον Αντίοχο της Συρίας, όταν

¹⁷² Πολύβιος IX 42, 1, Rice 1975, 87.

¹⁷³ Λίβιος XXVII 32, Παισανίας VII 17, 5, RE V 2, 2414 s. v. Elis (Swoboda), Rice 1975, 88-89.

¹⁷⁴ Λίβιος XXVII 7, 15, Rice 1975, 89.

¹⁷⁵ Λίβιος XXVII 33, 5.

¹⁷⁶ RE V 2, 2414 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 46. Δεν κατάφερε να επανακτήσει τις τριφυλιακές πόλεις και το Λασιώνα.

¹⁷⁷ Πολύβιος XVIII 42, RE V 2, 2415 s. v. Elis (Swoboda)

¹⁷⁸ Rice 1975, 92

¹⁷⁹ Πολύβιος XVIII 42 και 47,10, RE V 2, 2415 s. v. Elis (Swoboda).

αυτός αποβιβάσθηκε στην Ελλάδα. Στον Αντιοχικό πόλεμο (192-188 π.Χ.) η Ήλιδα ήταν σαφώς με το μέρος των Αιτωλών που είχαν ήδη συμμαχήσει με τον Αντίοχο κατά της Ρώμης και της Αχαΐας. Ο Αντίοχος είχε στείλει 1000 στρατιώτες στην Ήλιδα όπου παρέμειναν έως και το τέλος του πολέμου¹⁸⁰. Μετά τη μάχη των Θερμοπυλών τα στρατεύματα του αποσύρθηκαν από την Ήλιδα, η οποία μετά από πιέσεις των Αχαιών ενσωματώθηκε στην Αχαϊκή Συμπολιτεία¹⁸¹. Παύει πλέον να αποτελεί ένα αυτόνομο κράτος και στο εξής η ιστορία της μας είναι γνωστή μόνο αποσπασματικά.

Το 189 π.Χ. το συνέδριο της Αχαϊκή Συμπολιτείας πραγματοποιείται στην Ήλιδα¹⁸² και το 187/186 π.Χ. ο στρατηγός Φιλοποίμην στέλνει στη Ρώμη πρεσβεία με επικεφαλής τον Ηλείο Νικόδημο¹⁸³. Ο Αιμίλιος Παύλος μετά την μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. επισκέπτεται, μεταξύ άλλων σημαντικών πόλεων, και την Ολυμπία, όπου και προσφέρει θυσία στο Δία¹⁸⁴. Οι Ηλείοι δεν φαίνεται να παίρνουν μέρος στους μετέπειτα αγώνες των Ελληνικών πόλεων κατά των Ρωμαίων, οι οποίοι επικρατούν οριστικά και διαλύουν την Αχαϊκή Συμπολιτεία το 146 π.Χ. Αν και η Πελοπόννησος αντιμετωπίστηκε από τους κατακτητές ιδιαίτερα σκληρά, η Ήλιδα αποτέλεσε εξαίρεση. Ο στρατηγός Μόμμιος ανέθεσε στο ναό του Δία είκοσι μία επίχρυσες ασπίδες και οι Ηλείοι έστησαν τον ανδριάντα του στο ιερό¹⁸⁵. Στο εξής αποτελούν και πάλι ένα αυτόνομο κράτος υπό την κηδεμονία της Ρώμης.

¹⁸⁰ Λίβιος XXXVI 31, 2

¹⁸¹ Πausanίας VIII 30,5, *RE* V 2, 2415 s. v. Elis (Swoboda), Rice 1975, 95-96

¹⁸² Λίβιος XXVIII 32, 3, Γιαλούρης 1996, 47

¹⁸³ Rice 1975, 96.

¹⁸⁴ Πολύβιος XXX 10, 5-6, Λίβιος XLV 28, 5, *RE* V 2, 2415 s. v. Elis (Swoboda).

¹⁸⁵ Πausanίας V 10, 5, *RE* V 2, 2416 s. v. Elis (Swoboda), Γιαλούρης 1996, 47, Rice 1975, 97. Η αποχή της από τους αγώνες κατά των Ρωμαίων οφείλεται πιθανόν σε φιλωρωμαϊκό καθεστώς στην πόλη. Μετά το 146 π.Χ., πιθανόν με τη βοήθεια του Πολύβιου, επανακτά την Τριφυλία επεκτείνοντας τα σύνορά της.

2. Ο αρχαιολογικός χώρος της Ήλιδας

2.1 Τοπογραφία αρχαίας Ήλιδας

Η Ήλιδα ήταν η μεγαλύτερη πόλη και πρωτεύουσα του κράτους των Ηλείων. Δέσποζε στην περιοχή της Κοίλης Ήλιδος, η οποία αποτελούσε τον πυρήνα του ηλειακού κράτους. Η θέση της στην πλατιά πεδιάδα δίπλα στην κοίτη του Πηνειού, σε συνδυασμό με το στρατηγικό πέρασμα από την ορεινή Ακρώρεια στον κάμπο αλλά και το ήπιο κλίμα, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την μακράιωνη κατοίκηση της από τα προϊστορικά χρόνια. Η κατοίκησή της μαρτυρείται ανασκαφικά από τις αρχές της μέσης παλαιολιθικής και διαρκεί με μικρά κενά έως το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, οπότε η πόλη εγκαταλείπεται. Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στην τοπογραφία της πόλης κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους¹⁸⁶.

Η πόλη απλωνόταν σε έκταση περίπου 1500 στρεμμάτων. Στα Α-ΝΑ οριζόταν από τους τελευταίους λόφους της Ακρώρειας, δυτικά από το χείμαρρο Λαγκάδι και βόρεια από την κοίτη του Πηνειού, αν και μικρό της μέρος εκτεινόταν και απέναντι, στη δεξιά όχθη του ποταμού¹⁸⁷ (εικ.6-7). Κατά την αρχαϊκή εποχή εκτεινόταν προς τα ΝΔ και στην κλασική περίοδο αυξήθηκε σε μέγεθος και πληθυσμό¹⁸⁸. Την επέκταση και το πολυάριθμο του πληθυσμού της κατά τον 5^ο αιώνα πολλοί μελετητές τον αποδίδουν στον λεγόμενο συνοικισμό της στα 471 π.Χ. με τη συνένωση των κωμών και την επακόλουθη μετακίνηση των πληθυσμών¹⁸⁹.

Η πόλη της Ήλιδας κατά τον Ξενοφώντα ήταν ατείχιστη¹⁹⁰. Ο Πausανίας αναφέρει πως ο Άγης υποχρέωσε τους Ηλείους να καταστρέψουν τα τείχη τους στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁹¹. Πιθανότατα μιλά για τα τείχη της ακρόπολης. Ο Διόδωρος Σικελιώτης περιγράφει πως ο Τελέσφορος, στρατηγός του Αντιγόνου, τείχισε την ακρόπολη με χρήματα που απέσπασε

¹⁸⁶ Έχει γίνει μια μικρή αναφορά στις προηγούμενες φάσεις κατοίκησης της πόλης κατά την ιστορική αναδρομή του πρώτου κεφαλαίου.

¹⁸⁷ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 74

¹⁸⁸ Γιαλούρης 1996, 103-104

¹⁸⁹ Ο.π., 104

¹⁹⁰ Ξενοφ. Ελλην. ΙΙΙ, 2, 27

¹⁹¹ Πausανίας ΙΙΙ, 8, 5

από το ιερό της Ολυμπίας και πως μετά ο Αντίγονος τα γκρέμισε και αποκατέστησε την ελευθερία της¹⁹².

Πριν την πολεοδομική οργάνωση της, αρχαίος δρόμος διέσχισε την πόλη με λοξή κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ, ο οποίος και διατηρήθηκε μέσα στον μετέπειτα ορθογώνιο ιστό προφανώς λόγω της σημασίας του¹⁹³. Ο εν λόγω οδικός άξονας διχοτομούσε την πόλη. Εκατέρωθεν αυτού διαμορφώνονταν χώροι με διαφορετικές χρήσεις και αντίστοιχα κτηριακά συγκροτήματα. Συγκεκριμένα, στο επίπεδο βορειοδυτικό τμήμα δίπλα στο ποτάμι βρισκονταν οι αθλητικές εγκαταστάσεις της πόλης. Στην ίδια βόρεια πλευρά αλλά στο υπερυψωμένο τμήμα, πλησίον της κοίτης του Πηνειού, εκτεινόταν ο χώρος της Αγοράς. Στα νότια της κεντρικής αρτηρίας και συγκεκριμένα στο ΝΔ πεδινό τμήμα είχε αναπτυχθεί η πόλη με τα ιδιωτικά οικοδομήματα ενώ στα ΒΑ αυτής δέσποζαν τα μεγάλα ιερά. Τέλος στα ανατολικά κυριαρχούσε στο χώρο η ακρόπολη (εικ.8).¹⁹⁴.

Η μοναδική περιγραφή της πόλης της Ήλιδας μας παραδίδεται από τον περιηγητή Πausανία, ο οποίος την επισκέφθηκε περίπου στα 165 μ.Χ.¹⁹⁵. Η αναφορά του στην πόλη ξεκινά με το χώρο των γυμνασίων. Πριν την διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων, με τη διοργάνωση των οποίων ήταν επιφορτισμένη η Ήλις, οι αθλητές με τους συνοδούς τους διέμεναν υποχρεωτικά στην πόλη για να προετοιμαστούν, να ενημερωθούν για τους κανόνες και να κριθούν ώστε να καταταγούν κατά άθλημα και ηλικία¹⁹⁶. Κατά την αρχαϊκή εποχή οι αθλητές προπονούσαν σε ανοιχτό χώρο στην περιοχή που αργότερα ο Πausανίας είδε τα τρία Γυμνάσια και που πιθανόν κατασκευάστηκαν κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ.¹⁹⁷. Συγκεκριμένα ο Πausανίας αναφέρεται σε τρία γυμνάσια. Το πρώτο ονομαζόταν «Ξυστός»¹⁹⁸ και ήταν ένας χώρος περιφραγμένος με τοίχο, δενδρόφυτος με πλατάνια¹⁹⁹. Εντός

¹⁹² Διόδωρος XIX, 87,2

¹⁹³ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 74

¹⁹⁴ Ανδρέου-Ψυχογιού 2007, 310

¹⁹⁵ Ανδρέου-Ψυχογιού 2006, 166

¹⁹⁶ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 75, Ανδρέου-Ψυχογιού 2007, 311

¹⁹⁷ Γιαλούρης 1996, 107. Ο Ξενοφώντας τα χαρακτηρίζει «καλά» κατά την περιγραφή της εισβολής του Άγη στη χώρα των Ηλείων στα 401-399 π.Χ. Βλ. Ξενοφ. Ελλην. III, 2, 27

¹⁹⁸ Ο Πausανίας αναφέρει ότι πήρε το όνομα του από το γεγονός ότι ο Ηρακλής, γιός του Αμφιτρύωνα, είχε ως άσκηση να ξύνει τα αγκάθια που φύτρωναν στο έδαφος του. Βλ. Πausανίας VI, 23, 1

¹⁹⁹ Πausανίας VI, 23, 1

αυτού υπήρχε ξεχωριστός χώρος, το Πλέθριο, στον οποίο οι Ελλανοδίκες κατέτασαν τους αθλητές κατά ηλικία και άθλημα.

Το δεύτερο γυμνάσιο ονομαζόταν Μαλθώ και προφανώς βρισκόταν κοντά στο πρώτο. Το όνομα του, κατά τον Πausανία, προέρχεται από τη μαλακότητα του εδάφους του και σε αυτό προετοιμάζονταν οι έφηβοι²⁰⁰. Επίσης, εκεί στεγαζόταν και το Λαλίχμιο, το βουλευτήριο των Ηλείων. Το τρίτο κτήριο ήταν η παλαίστρα, γνωστή ως Τετράγωνο, λόγω του σχήματός της. Ήταν μικρότερο σε μέγεθος και προορισμένο για την προπόνηση στην πάλη και την πυγμή²⁰¹. Στους χώρους των παραπάνω αθλητικών εγκαταστάσεων ο Pausanias περιγράφει πως υπήρχε πλήθος βωμών και αγαλμάτων, όπως ο βωμός του Ιδαίου Ηρακλή, της Δήμητρας και Κόρης, άγαλμα του Δία, προτομή του Ηρακλή και ανάγλυφο του Έρωτα και του Αντέρωτα²⁰².

Η περιοχή των Γυμνασίων είχε δύο κύριους δρόμους. Ο ένας ήταν προς τον Πηνειό και ονομαζόταν οδός της Σιωπής και ο δεύτερος οδηγούσε, προς το Νότο, στην Αγορά²⁰³. Η οδός της Σιωπής περνούσε δίπλα από τα Λουτρά και κοντά από το ιερό της Αρτέμιδος Φιλομείρακος, η οποία προστάτευε τους νέους αθλητές²⁰⁴. Παρακείμενα του δρόμου που οδηγούσε στην Αγορά βρισκόταν κενοτάφιο του Αχιλλέα, στο οποίο απέδιδαν τιμές οι γυναίκες της Ήλιδας την παραμονή των αγώνων. Η ίδρυση του κενοταφίου στο συγκεκριμένο χώρο, μεταξύ Γυμνασίων και Αγοράς πραγματοποιήθηκε μετά από χρησμό²⁰⁵.

Ο χώρος που κατελάμβανε η Αγορά της πόλης βρισκόταν στο υπερυψωμένο, όπως προαναφέρθηκε, βόρειο τμήμα. Ο Pausanias αναφέρει ότι δεν έμοιαζε με τις αγορές των ιωνικών πόλεων και των παρακείμενων σε αυτές ελληνικών αλλά ήταν οργανωμένη κατά τον αρχαιότερο τρόπο²⁰⁶. Επρόκειτο για ανοιχτό, μη συμμετρικό χώρο, που περιελάμβανε στοές,

²⁰⁰ Pausanias VI, 23, 5

²⁰¹ Ο.π., 4. Ο Pausanias την ονομάζει και αυτή γυμνάσιο γιατί και εκεί γυμνάζονταν οι αθλητές.

²⁰² Ο.π., 3-7

²⁰³ Παπανδρέου 1924, 81, Κουτσομπελίτη 2007, 81

²⁰⁴ Pausanias VI, 23, 8, Ανδρέου-Ψυχολογίου 2007, 312. Η οδός της Σιωπής, κατά τον Pausanias, ονομάστηκε έτσι από τους κατασκόπους που έστειλε ο Όξυλος και οι οποίοι εισήλθαν στην πόλη σιωπηλά για να αποσπάσουν τις πληροφορίες που θα μετέφεραν στους Αιτωλούς. Βλ. Pausanias VI, 23, 8

²⁰⁵ Pausanias VI, 24, 1, Ανδρέου-Ψυχολογίου 2007, 312. Ο Αχιλλέας θεωρείτο προστάτης των αθλούμενων νέων και θεσμοθέτης άθλων προς τιμήν του Πατρόκλου.

²⁰⁶ Pausanias VI, 24, 2

δρόμους μεταξύ αυτών, ιερά και άλλα οικοδομήματα, τα οποία δεν πειθαρχούσαν σε ενιαίο σχέδιο και δεν είχαν συγκεκριμένο προσανατολισμό²⁰⁷ (εικ.9-10). Τη δυτική πλευρά της όριζε η Στοά των Ελλανοδικών, δωρικού ρυθμού και χωρισμένη σε τρία μέρη²⁰⁸. Στη νότια πλευρά υπήρχε η Κερκυραϊκή Στοά, επίσης δωρικού ρυθμού και διπλή με τοίχο αντί κιονοστοιχίας στη μέση²⁰⁹ (εικ.11-12). Κοντά στο τέλος της Νότιας Στοάς ήταν ο Ελλανοδικαιώνας, στον οποίο διέμεναν οι Ελλανοδίκες για δέκα μήνες προκειμένου να διδαχθούν από τους νομοφύλακες τα καθήκοντα τους. Άλλα οικοδομήματα που είδε ο Πausανίας είναι ο ναός του Ακεσίου Απόλλωνα, των Χαρίτων και του Σειληνού, το οίκημα των δεκαέξι γυναικών και το ναόσχημο στέγαστρο του τάφου του Όξυλου. Επίσης αναφέρει την ύπαρξη πολλών βωμών και αγαλμάτων όπως του Ήλιου και της Σελήνης²¹⁰. Ο ανοιχτός χώρος της ονομαζόταν «ιππόδρομος» μιας και εκεί εκγύμναζαν τα άλογα που χρησιμοποιούσαν στους αγώνες.

Το θέατρο της πόλης βρισκόταν στο ΒΑ άκρο του χώρου της Αγοράς, μεταξύ αυτής και του ποταμού Πηνειού²¹¹. Κατασκευάστηκε περίπου στα 300 π.Χ. Είχε λίθινη σκηνή και επιχωματωμένο κοίλο, το οποίο διαιρείτο από έξι κλίμακες σε επτά κερκίδες. Η ορχήστρα ήταν κυκλική και η σκηνή με το προσκήνιο σχημάτιζαν ορθογώνιο²¹² (εικ.13-14). Ο χαρακτηρισμός του από τον Πausανία ως αρχαίο, αναφέρεται ίσως στις διαφορές που είχε από τα σύγχρονα του περιηγητή ρωμαϊκά²¹³.

Πλησίον του θεάτρου βρισκόταν το ιερό του Διονύσου, με άγαλμα του θεού φιλοτεχνημένο από τον Πραξιτέλη²¹⁴. Πίσω από την Κερκυραϊκή στοά ο Πausανίας τοποθετεί το ναό της Αφροδίτης Ουρανίας με το λατρευτικό της χρυσελεφάντινο άγαλμα, έργο του Φειδία, καθώς και το τέμενος της

²⁰⁷ Βασιλάκης 2009, 136, Παπακωνσταντίνου 1989

²⁰⁸ Πausανίας VI, 24, 2

²⁰⁹ Ο.π., 4-5. Κατά τον Πausανία ονομάστηκε έτσι επειδή χτίστηκε από τη δεκάτη των λαφύρων όταν ήρθαν σε σύγκρουση με τους Κερκυραίους στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου.

Τα ανασκαφικά αποτελέσματα όμως δεν επιβεβαιώνουν αυτή την πληροφορία αλλά αντίθετα οδηγούν προς το συμπέρασμα ότι χτίστηκε μετά τον 2^ο αι. π.Χ. Βλ. Μητσοπούλου-Leon 2008, 111

²¹⁰ Βλ. Πausανίας VI, 24, 6-10,

²¹¹ Ο Πausανίας αναφέρει τον ποταμό Μήνιο, αλλά πιθανόν πρόκειται για τον Πηνειό που συμφωνεί και με την τοποθεσία του θεάτρου. Η διαφορά οφείλεται μάλλον σε αλλοίωση του χειρογράφου.

Μια άλλη εξήγηση, χωρίς όμως να είναι πειστική, είναι πως Μήνιος ονομαζόταν ένα ρέμα που κατέβαινε από την Ακρόπολη. Βλ. Πausανίας VI, 26, 1, Βασιλάκης 2007, 97

²¹² Ανδρέου-Ψυχογιού 2007, 313, Καποκάκης 1989, Mitsopoulos-Leon 1989

²¹³ Πausανίας VI, 26, 1

²¹⁴ Ο.π.

Αφροδίτης Πανδήμου εντός του οποίου βρισκόταν χάλκινο άγαλμα της θεάς καθισμένης σε τράγο, έργο του Σκόπα²¹⁵ (εικ.10). Αναφέρεται επίσης σε ναό του Άδη μέσα σε περίβολο, σε ναό της Τύχης και, παρακείμενα του τελευταίου, σε «οίκημα» λατρείας του Σωσίπολη²¹⁶. Τέλος, στην ακρόπολη, στην ανατολική πλευρά της πόλης, τοποθετεί ναό της Αθηνάς με χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα, φιλοτεχνημένο και αυτό από το Φειδία²¹⁷.

Το κέντρο της πόλης, στο νότιο τμήμα των Γυμνασίων και της Αγοράς, κατελάμβαναν καταστήματα, εργαστήρια, χώροι διαμονής και εξυπηρέτησης των επισκεπτών²¹⁸. Στο νοτιοδυτικό τμήμα, νότια της κεντρικής αρτηρίας, εκείτο ο χώρος με τα ιδιωτικά οικοδομήματα (εικ.15). Η πόλη ήταν οργανωμένη με βάση το ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα, η οργάνωση του οποίου πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτο έως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., οπότε και ερημώθηκε ο χώρος²¹⁹. Το ορθογώνιο πλέγμα των οδών διαιρούσε το χώρο σε επιμήκη οικοδομικές νησίδες. Οι νησίδες αυτές χωρίζονταν σε δύο σειρές οικοπέδων ίσης έκτασης. Στο επίπεδο αυτό τμήμα της πόλης κατέληγαν και οι πεδινοί δρόμοι από την Ολυμπία και την Κυλλήνη²²⁰.

Οργανωμένα νεκροταφεία λειτουργούσαν στην αρχή των κύριων εξωτερικών δρόμων στις δύο κύριες πύλες της πόλης²²¹ (εικ.16). Κατά μήκος της αρχής του ορεινού δρόμου προς την Ολυμπία που άρχιζε από το βορειοανατολικό άκρο της πόλης βρισκόταν το ανατολικό νεκροταφείο. Ο υπερυψωμένος εκεί χώρος, που φιλοξενούσε προϋπάρχουσες υπομηκυναϊκές ταφές, εντάχθηκε στην κυρίως πόλη κατά τους κλασικούς χρόνους και χρησιμοποιήθηκε έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή²²². Το δυτικό νεκροταφείο εκτεινόταν κατά μήκος της αρχής του δρόμου στη δυτική έξοδο της πόλης προς την Κυλλήνη. Η χρήση του έχει επιβεβαιωθεί από τον 4^ο έως

²¹⁵ Πausanias VI, 25, 1

²¹⁶ Ο.π., 2-4, Αντωνόπουλος 2007, 101-105. Για τα ιερά αυτά ο Pausanias δεν δίνει πληροφορίες για τη θέση τους.

²¹⁷ Pausanias VI, 26, 3

²¹⁸ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 77

²¹⁹ Ο.π., 72

²²⁰ Ο.π., Ανδρέου-Ψυχογιού 2007, 314

²²¹ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 78

²²² Βασιλάκης 2010, 148

και τον 1^ο αιώνα π.Χ.²²³ Τέλος, στην αρχή της πεδινής οδού προς την Ολυμπία, στο νοτιοδυτικό άκρο απλωνόταν το νότιο νεκροταφείο²²⁴.

Η οργάνωση και οι υποδομές της πόλης της Ήλιδας κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους μαρτυρούν την αίγλη και ανάπτυξη της. Η διοργανώτρια πόλη των ολυμπιακών αγώνων αποτελούσε πόλο έλξης αθλητών και επισκεπτών από όλο τον ελληνικό κόσμο και προσέφερε ένα υψηλό επίπεδο ζωής σε αυτούς αλλά και στους μόνιμους κατοίκους της.

2.2 Ιστορία των ανασκαφών

Η θέση της Ήλιδας ήταν γνωστή πριν από την έναρξη συστηματικών ερευνητικών και ανασκαφικών εργασιών. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα περιηγητές και μελετητές από την Ευρώπη κατέφθαναν στην περιοχή παρακινημένοι από τις περιγραφές του Πausανία αλλά και από τα αρχαία αντικείμενα, κυρίως νομίσματα, που κυκλοφορούσαν στα τοπικά παζάρια αλλά και στους συλλέκτες και τα μουσεία της εποχής²²⁵. Μερικοί από αυτούς που την επισκέφθηκαν ήταν ο Leake το 1805, ο Stanhope το 1824, ο Curtius στα 1840 και ο Philippe Le Bas στα 1843. Η ταύτιση της θέσης ήταν εύκολη χάρη στα ορατά, κυρίως ρωμαϊκά κατάλοιπα. Όλοι οι παραπάνω εντόπισαν, περιέγραψαν και αποτύπωσαν τα ορατά ερείπια που υπήρχαν στην περιοχή καταρτίζοντας και τοπογραφικά σχέδια²²⁶ (εικ.17-18).

Οι πρώτες έρευνες στο χώρο της Ήλιδας πραγματοποιήθηκαν από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Κατά την περίοδο 1910-1914 αυστριακοί αρχαιολόγοι δούλεψαν στην περιοχή με επικεφαλή της έρευνας τον Otto Walter. Στην αρχή πραγματοποιήθηκαν επιφανειακές τοπογραφικές μελέτες, με τη συμμετοχή το 1910 και του Αναστάσιου Ορλάνδου, μόλις προ διετίας πτυχιούχου αρχιτεκτονικής²²⁷. Στη συνέχεια και αφού κατεγράφησαν και μελετήθηκαν τα ορατά ερείπια, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές με τις

²²³ Ο.π., 144

²²⁴ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 78.

²²⁵ Ο.π., 63

²²⁶ Βασιλάκης 2006, 182

²²⁷ Ο.π., 40

οποίες αποκαλύφθηκε η έκταση της πόλης, η θέση του θεάτρου, της Αγοράς και της ακρόπολης καθώς και λείψανα δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων²²⁸.

Η προσπάθεια ανασύστασης του παρελθόντος της πόλης μέσα από την ανασκαφική διαδικασία ήταν αρκετά προβληματική. Προβλήματα όπως η πλούσια σεισμική δραστηριότητα της περιοχής και η εκτεταμένη διατάραξη του χώρου από τη συνεχή κατοίκηση, τις καλλιέργειες και τις λαθρανασκαφές δυσχέραιναν το επιστημονικό έργο. Επιπλέον, η έλλειψη λατομείων στην περιοχή και επομένως υλικών δόμησης συνεπάγετο την αφαίρεση αρχαίου οικοδομικού υλικού από το χώρο με σκοπό την επαναχρησιμοποίηση του από τις επόμενες γενιές²²⁹.

Οι εργασίες του αυστριακού ινστιτούτου διεκόπησαν λόγω της έναρξης των Βαλκανικών πολέμων. Το 1925 πραγματοποιήθηκαν νέες μετρήσεις στο θέατρο, μιας και πολλά σχέδια είχαν χαθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και το 1932 οι Walter και Noll προχώρησαν σε μια συμπληρωματική έρευνα. Το 1958 ο Αν. Ορλάνδος ως γενικός γραμματέας της 'Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας πρότεινε στο ινστιτούτο την συνέχιση των ερευνών.

Το 1960 ξεκίνησε η δεύτερη φάση της ανασκαφικής έρευνας. Το έργο ανέλαβε η Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση του τότε έφορου Ολυμπίας Ν. Γιαλούρη, σε συνεργασία με το Αυστριακό αρχαιολογικό Ινστιτούτο με επικεφαλής την κ. Μητσοπούλου-Leon. Η συνεργασία κράτησε έως και το 1981. Κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές στο θέατρο και στην ευρύτερη περιοχή αυτού καθώς και στην Αγορά, με την αποκάλυψη των σχεδόν καταχωμένων οικοδομημάτων που είχαν ανακαλυφθεί στην πρώτη φάση αλλά και αρκετών νέων.

Από το 1965 έως και το 1970 η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποίησε, παράλληλα με τις συστηματικές, πλήθος σωστικών ανασκαφών με αφορμή την εκτέλεση δημόσιων και ιδιωτικών έργων που συνδέονταν με την κατασκευή του φράγματος του Πηνειού²³⁰. Κατά τα έργα αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα τμήματα του πολεοδομικού ιστού και των νεκροταφείων της πόλης αλλά καταστράφηκε και μεγάλο μέρος από αυτά²³¹.

²²⁸ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 65

²²⁹ Μητσοπούλου-Leon 2009, 51, Μητσοπούλου-Leon 2008, 109

²³⁰ Ο.π., 67, Γιαλούρης 1996, 102

²³¹ Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 67

Η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004 έγινε αφορμή για την υλοποίηση προγράμματος έρευνας και μελέτης της αρχαίας Ήλιδας. Το Υπουργείο Πολιτισμού ενέταξε το συγκεκριμένο πρόγραμμα στα έργα του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων και από το 2002 ξεκίνησε πάλι η συστηματική έρευνα και ανάδειξη της. Οι εργασίες αφορούν την περαιτέρω ανασκαφή της πόλης, τη συντήρηση των οικοδομικών λειψάνων, τη μελέτη του υλικού αλλά και τη διαμόρφωση, ανάδειξη και προβολή του αρχαιολογικού χώρου²³²

3. Η Νομισματοκοπία της Ήλιδας

3.1 Γενικά

Τα νομίσματα που φέρουν το εθνικό των Ηλείων αποτελούν μια μακρά σειρά κοπών από τον 5^ο αι. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα γίνει μια αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά της νομισματοκοπίας έως και την ελληνιστική περίοδο.

Χαρακτηριστικό των ηλειακών νομισμάτων είναι η μεγάλη σύνδεση τους με το ιερό της Ολυμπίας και όχι με την πόλη της Ήλιδας. Οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις, οι εικονογραφικοί τύποι και οι παράμετροι της παραγωγής αφορούν κυρίως το ιερό και τη λειτουργία του. Η παραγωγή αφορά αργυρά κυρίως αλλά και χάλκινα νομίσματα. Υποθέτουμε πως νομίσματα κόβονταν κάθε τέσσερα χρόνια με αφορμή τις ολυμπιάδες και με σκοπό πρωτίστως την κάλυψη των οικονομικών απαιτήσεων της διοργάνωσής τους. Το μέγεθος της κάθε νομισματικής έκδοσης είναι μεταβαλλόμενο ανάλογα με την εποχή και τις ιστορικές συγκυρίες.

Οι μήτρες των ηλειακών νομισμάτων ήταν εξαιρετικά σχεδιασμένες και όμορφες όμως τα νομίσματα συχνά δεν ήταν καλά εκτελεσμένα²³³. Για την παραγωγή των πρώιμων νομισμάτων απασχολήθηκαν πιθανόν οι καλύτεροι χαρακτές του ελληνικού κόσμου αλλά συχνά αποδεικνύονταν αδέξιοι οι

²³² Ο.π., 69, Ανδρέου 2006, 188-197

²³³ BCD 2006, 164

τεχνίτες για την κοπή των νομισμάτων²³⁴. Πάραυτα η αποδοχή τους ήταν μεγάλη και η κυκλοφορία τους στην Πελοπόννησο ήταν δεύτερη μετά τις χελώνες της Αίγινας. Συχνά αναφέρονται επιρροές των εικονογραφικών τους τύπων σε νομίσματα της Πελοποννήσου, της Μακεδονίας αλλά και της Κρήτης²³⁵.

3.2 Πρώτη κοπή

Η χρονολόγηση της πρώτης ηλειακής κοπής είναι προβληματική και έχει διχάσει την έρευνα. Ως δεδομένο επικρατεί ότι παράχθηκαν νομίσματα για την 78^η Ολυμπιάδα του 468 π.Χ.²³⁶ Το βασικό ερώτημα είναι εάν το κράτος των Ηλείων έκοψε νομίσματα μετά το συνοικισμό της πόλης το 471 π.Χ. ή νωρίτερα από αυτόν.

Ο Head δέχεται ότι η πρώτη κοπή έγινε το 471 π.Χ.²³⁷ Ο Gardner θεωρεί ότι οι Ηλείοι εξέδιδαν νομίσματα πριν την ίδρυση της «νέας 'Ηλιδας». Πιστεύει πως, αν και προηγήθηκαν το Άργος και η Σικυώνα και δεν μπορούμε να αποδώσουμε με ασφάλεια κάποια σειρά νομισμάτων στην περίοδο πριν τα Περσικά, κάποια νομίσματα με αρχαϊκά στυλιστικά χαρακτηριστικά μπορούν να χρονολογηθούν ανάμεσα 500 και 471 π.Χ.²³⁸

Ο Babelon χρονολογεί τις πρώτες κοπές στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²³⁹, όπως και ο Seltman. Ο τελευταίος βασίζεται σε στυλιστικές ομοιότητες των πρώιμων ηλειακών με δύο ύστερα αρχαϊκά νομίσματα της Χαλκίδας. Συγκεκριμένα, η πρωιμότερη ηλειακή κοπή απεικονίζει έναν αετό χωρίς ερπετό ενώ η αμέσως επόμενη με ερπετό, όπως ακριβώς συμβαίνει και στα δύο ευβοϊκά νομίσματα (εικ.19). Για τα δύο τελευταία πιστεύει πως χρονολογούνται πριν το 507 π.Χ., οπότε και η Αθήνα κατέλαβε τη Χαλκίδα. Ως εκ τούτου, προτείνει την τοποθέτηση της απαρχής της ηλειακής νομισματοκοπίας γύρω στα 510 π.Χ. Την περίοδο ανάμεσα 510-471 π.Χ.

²³⁴ Στο σύνολο σχεδόν των 200 περίπου στατήρων που μας σώζονται από την περίοδο 470-430 π.Χ. δεν διακρίνεται ολόκληρη η παράσταση και στις δύο πλευρές. Βλ. Seltman 1933, 107 και 1951, 46

²³⁵ Kraay 1976, 106-107

²³⁶ BCD 2004, 1

²³⁷ Head 1911, 419

²³⁸ Gardner 1879, 6

²³⁹ Babelon 1910, 886

τοποθετεί τα πρώιμα ηλειακά της McClean Collection και ο Grose²⁴⁰. Λίγο πριν το 500 πιστεύει και η Nicolet ότι πρωτοκυκλοφόρησαν τα ηλειακά νομίσματα αρχικά σε περιορισμένα τοπικό επίπεδο μαζί με αιγινήτικους στατήρες²⁴¹. Τέλος, ο Kraay στην αρχή δεχόταν την χρονολόγηση του Seltman²⁴² αλλά στη συνέχεια συμφώνησε με τον Head και δέχτηκε το 471 π.Χ. ως απαρχή του ηλειακού νομίσματος. Αν και αποδέχεται τη στυλιστική ομοιότητα με τα ευβοϊκά, θεώρησε πως η Χαλκίδα διέκοψε προσωρινά την παραγωγή νομισμάτων το 507 αλλά στον πρώιμο 5^ο αιώνα αναβίωσε την κυκλοφορία τους έως και το 465 π.Χ. Οπότε τα ύστερα αρχαϊκά χαλκιδικά είναι αυτά που μοιάζουν με τα ηλειακά²⁴³.

Οι πληροφορίες που μας δίνουν οι θησαυροί οδηγούν σε διάφορα συμπεράσματα. Η μη παρουσία ηλειακών νομισμάτων στους μεγάλους αρχαϊκούς θησαυρούς του τέλους του 6^{ου} και των αρχών του 5^{ου} αιώνα²⁴⁴ υποδεικνύει ότι η Ήλιδα δεν έκοψε νομίσματα νωρίτερα από το 471 π.Χ. Ένα επιπλέον επιχείρημα είναι ότι οι πρωιμότεροι θησαυροί της περιοχής περιλαμβάνουν μόνο αιγινήτικους στατήρες²⁴⁵. Στο θησαυρό του Λάππα (IGCH 35), όμως, αιγινήτικοι στατήρες του τέλους του 6^{ου} και των αρχών του 5^{ου} αιώνα συνυπάρχουν με ένα τριόβολο της Λιλαίας του 480 π.Χ. και με πρώιμους ηλειακούς στατήρες²⁴⁶. Γίνεται έτσι πάλι πιθανό η απαρχή του ηλειακού νομίσματος να προηγήθηκε του 471 π.Χ.

3.3 Θέση νομισματοκοπείου

Η θέση του νομισματοκοπείου παραγωγής των ηλειακών νομισμάτων έχει απασχολήσει τους ερευνητές. Αρχαιολογικά δεν έχουν εντοπιστεί τα κατάλοιπα μιας σχετικής εγκατάστασης, ή τουλάχιστον δεν έχουν δημοσιευτεί, σε κάποια από τις δύο περιοχές. Το αστικό κέντρο της περιοχής ήταν η πόλη

²⁴⁰ Grose 1979, 427-428

²⁴¹ Nicolet 1975, 14, 16

²⁴² Kraay and Hirmer 1966, 342

²⁴³ Kraay 1976, 104

²⁴⁴ Σαν τέτοιους θησαυρούς ο Walker αναφέρει τους: Mit Rahineh (IGCH 1636), Demanhur (IGCH 1637), Asyut (IGCH 1644), Taranto (IGCH 1874). Βλ. BCD 2004, 2, Kraay 1976, 104

²⁴⁵ BCD 2004, 2, Nicolet 1975, 14

²⁴⁶ Oeconomides-Caramessini 1989, 223, Psoma 2008, 240

της Ήλιδας αλλά μεγάλης σπουδαιότητας ήταν το παρακείμενο ιερό της Ολυμπίας. Αν και νομισματοκοπεία φαίνεται πως λειτούργησαν, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, στην Ήλιδα, την Ολυμπία και την Πίσα, η θέση του πρώτου νομισματοκοπείου παραγωγής του πλήθους των ηλειακών νομισμάτων δεν είναι σαφής.

Ο Seltman θεωρεί ότι το νόμισμα των Ηλείων ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την Ολυμπία και η κοπή του γινόταν μέσα στο ίδιο το ιερό²⁴⁷. Την ίδια άποψη έχουν και οι περισσότεροι ερευνητές όπως ο Babelon και ο Kraay²⁴⁸.

Τα επιχειρήματα για την τοποθέτηση των εγκαταστάσεων του νομισματοκοπείου στην Ολυμπία είναι πολλά και αρκετά πειστικά. Αρχικά ο Seltman θεωρεί ότι η κοπή του πρώτου ηλειακού νομίσματος πραγματοποιήθηκε πριν τον συνοικισμό και την επακόλουθη ίδρυση της πόλης της Ήλιδας το 471 π.Χ.²⁴⁹, οπότε δεν μπορεί να αποδοθεί η πρωτοβουλία της κοπής νομίσματος σε αυτήν νωρίτερα. Ακόμα και αν συμφωνήσει κανείς με την χρονολογική τοποθέτηση της πρώτης κοπής στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, η άποψη αυτή ισχύει εάν λάβουμε ως δεδομένο ότι η Ήλιδα δεν προϋπήρχε ως πόλη το 471 π.Χ. κάτι που δεν είναι πιθανό.

Θεωρεί, επιπλέον, μεγάλη την ανάγκη για άμεση και μαζική κοπή νομισμάτων στην Ολυμπία. Η πανελλήνια, θρησκευτική και εμπορική σημασία του ιερού με τη διοργάνωση των αγώνων κάθε τέσσερα χρόνια αλλά και με την καθημερινή προσέλευση προσκυνητών έκανε επιτακτική την άμεση κοπή και ανταλλαγή νομισμάτων. Από τους χιλιάδες πιστούς που εισέρρεαν στην περιοχή λίγοι θα επισκέπτονταν την Ήλιδα, η οποία δεν αποτελούσε σημαντικό εμπορικό κέντρο²⁵⁰. Τα σύμβολα που αποτυπώνονται στο ηλειακό νόμισμα, εκτός από το εθνικό όνομα, είναι αυτά του Δία και της Ήρας. Στην Ήλιδα ανάμεσα στους ναούς που αναφέρει ο Πausanias, δεν περιλαμβάνεται ναός των δύο αυτών θεοτήτων που λατρεύονταν στην Άλτη. Θα περίμενε κανείς στο νόμισμα μιας πόλης να απεικονίζονται οι κυρίαρχες σε αυτή θεότητες ενώ αντίθετα οι τύποι των νομισμάτων αφορούν τις μεγάλες θεότητες που λατρεύονταν στην Ολυμπία²⁵¹. Ο Seltman θεωρεί ότι οι πρώτες κοπές

²⁴⁷ Seltman 1921, 1

²⁴⁸ Kraay 1976, 103

²⁴⁹ Για τη χρονολόγηση της πρώτης κοπής βλέπε προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁵⁰ Seltman 1921, 2

²⁵¹ Seltman 1921, 2, Seltman 1933, 97, BCD 2004, 2

προέρχονται από ένα νομισματοκοπείο που λειτουργούσε υπό την εποπτεία του ναού του Δία ενώ στη συνέχεια, μετά το 420 π.Χ. περίπου, λειτούργησε ένα δεύτερο στο ναό της Ήρας. Η ύπαρξη δύο διαφορετικών εγκαταστάσεων επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι δύο σειρές νομισμάτων δεν μοιράζονται καμία κοινή μήτρα, αν και χρησιμοποιούν παρόμοιους οπισθότυπους. Εάν η κοπή γινόταν στην Ήλιδα δεν υπάρχει προφανής λόγος λειτουργίας δύο νομισματοκοπειών²⁵².

Η Ολυμπία αναφέρεται, επίσης, άμεσα σε ηλιακά νομίσματα. Συγκεκριμένα, σε μήτρες με κεφαλή Διός στον εμπροσθότυπο και γυναικεία κεφαλή με την επιγραφή ΟΛΥΜΠΙΑ στον οπισθότυπο, με τον ίδιο εικονογραφικά εμπροσθότυπο και αετό στον οπισθότυπο και, τέλος, σε στατήρα που απεικονίζει αετό στην εμπρόςθια και Δία σε διασκελισμό και την επιγραφή ΟΛΥΝΠΙΚΟΝ στην πίσω όψη²⁵³.

Δεδομένο είναι ότι παράλληλα με τη διεξαγωγή των αγώνων στην Ολυμπία λάμβανε χώρα ένα μεγάλο παζάρι που έλκυε πολλούς πωλητές και αγοραστές κάθε τέσσερα χρόνια, αλλά και μικρότερες αγορές στα ενδιάμεσα διαστήματα. Το ηλιακό κράτος για να εξασφαλίσει την ομαλή λειτουργία των αγορών, πιθανότατα, θα όριζε τα επίσημα ηλιακά μέτρα και σταθμά που θα χρησιμοποιούσαν οι έμποροι στην περιοχή. Το ιερό θα χρειαζόταν επίσης ένα ενιαίο νόμισμα με το οποίο θα διεξάγονταν οι συναλλαγές²⁵⁴. Οι επισκέπτες που κατέφθαναν στο ιερό θα αντάλλασαν τα νομίσματα που κατείχαν από άλλες πόλεις με την καταβολή ενός μικρού αντιτίμου με ηλιακά. Το κέρδος από την ανταλλαγή των ξένων νομισμάτων αποτελούσε προφανώς επιπρόσθετη πηγή εισόδου για το ιερό. Μια τέτοια διαδικασία άμεσης διαχείρισης μεγάλης ποσότητας νομισμάτων είναι λογικό να πρέπει να πραγματοποιείται επί τόπου παρά στην πόλη της Ήλιδας που απείχε περίπου 50 χλμ.²⁵⁵

Αντίθετα με την ανωτέρω άποψη, πολλοί πιστεύουν ότι η κοπή των ηλιακών νομισμάτων πραγματοποιείτο στην Ήλιδα²⁵⁶. Θεωρούν ότι οι

²⁵² BCD 2004, 2

²⁵³ Seltman 1921, 2

²⁵⁴ Psoma 2008, 238, BCD 2004, 3

²⁵⁵ Τα νομίσματα του ίδιου σταθμητικού κανόνα θα τυπώνονταν άμεσα αλλά αυτά με διαφορετικό βάρος θα έπρεπε να τα λιώσουν και να τα ξανακόψουν. BCD 2004, 3

²⁵⁶ BCD 2004, 2, Gardner 1879, 6

εργαστηριακές εγκαταστάσεις δεν ήταν κατάλληλες για το χώρο του ιερού. Εντούτοις, ο Φειδίας κατασκεύασε το άγαλμα του Δία σε εργαστήριο παρακείμενο του ναού. Επίσης, στις εκτεταμένες ανασκαφές του χώρου δεν έχουν εντοπιστεί κτηριακές εγκαταστάσεις, κατάλοιπα ή απορρίμματα νομισματοκοπείου. Πρέπει να ληφθεί όμως υπ' όψιν ότι το εν λόγω εργαστήριο θα μπορούσε να βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή του ιερού και όχι απαραίτητα μέσα στην άλτη. Είναι πιθανό το νομισματοκοπείο να εκείτο σε περιοχή που είτε δεν έχει ανασκαφεί είτε καλύφθηκε από τα νερά των ποταμών Αλφειού και Κλαδέου και παρασύρθηκε από αυτά²⁵⁷.

Μια προτεινόμενη χρονολογία μεταφοράς της νομισματικής παραγωγής στην πρωτεύουσα είναι μετά την ανακατάληψη του ιερού και την εκδίωξη των Αρκάδων το 363 π.Χ. Από τότε και στο εξής δεν διακρίνονται υστερόσημα σχεδόν σε κανένα νόμισμα, γεγονός που υποδεικνύει αλλαγή στον τρόπο χρήσης και στους κανόνες παραγωγής των νομισμάτων. Οι τύποι ανανεώνονται, η ποσοτική παραγωγή υποδιαιρέσεων αυξάνεται και εμφανίζονται μετά από λίγο τα πρώτα χάλκινα νομίσματα. Το αντεπιχείρημα στην παραπάνω θεωρία είναι ότι συνεχίζεται η λειτουργία μετά το 363 π.Χ. δύο ξεχωριστών νομισματοκοπείων και ίσως ενός ακόμα για τις χάλκινες κοπές, γεγονός που δεν δικαιολογείται σε περίπτωση μεταφοράς των εγκαταστάσεων²⁵⁸.

Μέσα στον 5^ο αιώνα και στις αρχές του 4^{ου} τα δύο νομισματοκοπεία της Ολυμπίας παρήγαγαν πλήθος καλλιτεχνικά άρτιων νομισμάτων έως και τα τέλη του 4^{ου} αιώνα οπότε και φαίνεται πως έκλεισε το νομισματοκοπείο υπό την κηδεμονία του ναού της Ήρας ή συγχωνεύτηκε με αυτό του ναού του Δία. Ίσως εκείνη την εποχή το εργαστήριο να μεταφέρθηκε στην πόλη της Ήλιδας μιας και παρατηρείται μια ανωμαλία στην νομισματική παραγωγή της περιόδου. Κόβονται λιγότερα αργυρά νομίσματα, μειώνεται ο αριθμός των στατήρων και κυκλοφορούν πολύ εκτεταμένες σειρές χάλκινων νομισμάτων. Επιπλέον, φαίνεται πως δεν λειτουργούν πλέον δύο αλλά ένα νομισματοκοπείο²⁵⁹.

²⁵⁷ BCD 2004, 3

²⁵⁸ BCD 2004, 4

²⁵⁹ BCD 2004, 4

Είναι επίσης πιθανό οι χάλκινες κοπές να κατασκευάζονταν εξ' αρχής στην Ήλιδα από το 340/330 π.Χ. που εμφανίστηκαν²⁶⁰ έως και τη δεκαετία του 30 π.Χ.²⁶¹. Η τελευταία πιθανή χρονολογία παύσης της λειτουργίας του νομισματοκοπείου της Ολυμπίας και της μεταφοράς του στην Ήλιδα αποτελεί το 191 π.Χ. με την είσοδο της στην Αχαϊκή Συμπολιτεία. Τα ημίδραχμα της συμπολιτείας είχαν διαφορετική εντελώς σύλληψη και λειτουργία από τις παλαιότερες κοπές. Ο πολεμικός χαρακτήρας της έκδοσης και της χρήσης τους δεν δικαιολογεί την κοπή τους στο ιερό της Ολυμπίας²⁶². Πιθανόν κόβονταν στην πρωτεύουσα των Ηλείων από το 191 π.Χ. έως και το 30 π.Χ.²⁶³

Τέλος, νομίσματα έκοψε και η πόλη της Πίσας το 364 π.Χ. Με την προσωρινή ανασύσταση της από τους Αρκάδες και στα πλαίσια της κηδεμονίας του ιερού και της επακόλουθης διοργάνωσης των ολυμπιακών αγώνων εξέδωσε χρυσά νομίσματα που φέρουν το όνομα της πόλης και τα ιερά σύμβολα του Δία²⁶⁴.

3.4 Εικονογραφία

Στο κεφάλαιο αυτό θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις παραστάσεις των αργυρών ηλειακών νομισμάτων κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Οι εικονιστικοί τύποι των χάλκινων κοπών θα αναφερθούν σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Η συσχέτιση των τύπων με ιστορικά γεγονότα και η εικονογραφική τους εξέλιξη θα αναλυθεί παρακάτω.

Από την αρχή της παραγωγής τους οι τύποι των νομισμάτων ήταν σε στενή σχέση με τη λατρεία²⁶⁵. Τα πρώτα νομίσματα της Ολυμπίας έφεραν τα σύμβολα του Δία. Ο πατέρας των θεών λατρευόταν στην ιερή Άλτη με την ιδιότητα του θεού του ουρανού και του καιρού αλλά και αυτού που χαρίζει τη νίκη στις πολεμικές και αθλητικές αναμετρήσεις. Τα σύμβολά του που

²⁶⁰ BCD 2006, 164

²⁶¹ BCD 2004, 4

²⁶² BCD 2004, 4

²⁶³ Ο.π., BCD 2006, 174-177

²⁶⁴ Σώζονται μόνο δύο χρυσά νομίσματα των Πισαίων στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

²⁶⁵ Nicolet 1975, 7

εικονίζονται στο ηλειακό νόμισμα σχετίζονται και με τις δύο αυτές ιδιότητες²⁶⁶. Στις πρώτες κοπές εικονίζεται στον εμπροσθότυπο αετός που ίπταται δεξιά ή αριστερά και κρατάει στο ράμφος του φίδι²⁶⁷. Στον οπισθότυπο εικονίζεται κεραυνός ή Νίκη. Στη συνέχεια ο αετός κρατά λαγό, σαύρα ή χελώνα (εικ.20). Προς τα τέλη του 5^{ου} αιώνα η Νίκη εμφανίζεται πιο συχνά από ότι στις αρχαϊκές κοπές²⁶⁸(εικ.21). Σε λίγες περιπτώσεις εικονίζεται στον οπισθότυπο το αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα του Δία και σε μια μεμονωμένη περίπτωση εικονίζεται στον εμπροσθότυπο έχοντας αετό στην πίσω όψη²⁶⁹. Επίσης, ο Δίας εικονίζεται σε διασκελισμό ή καθήμενος σε βράχο.

Μετά το 420 π.Χ. περίπου, τα νομίσματα παρουσιάζονται πιο λεπτότεχνα²⁷⁰. Συνεχίζεται η απεικόνιση αετού και κεραυνού (εικ.22). Εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο ο ίδιος ο Δίας δαφνοστεφής, η απεικονιζόμενη κεφαλή του οποίου πιθανόν προέρχεται από το λατρευτικό άγαλμα του Φειδία. Στον οπισθότυπο συνοδεύεται από κεραυνό. Την ίδια περίοδο κόβονται νομίσματα με την κεφαλή της θεάς Ήρας στην εμπρός όψη και με περίτεχνα στολισμένο κεραυνό μέσα σε στεφάνι αγριελιάς στην πίσω όψη (εικ.23). Πρόκειται για κοπές του δεύτερου νομισματοκοπείου του ιερού, το οποίο βρισκόταν υπό την κηδεμονία του ναού και των ιερέων της θεάς²⁷¹.

Την περίοδο 365-363 π.Χ. χρονολογούνται δύο χρυσές κοπές που φέρουν κεφαλή Διός δαφνοστεφή στον εμπροσθότυπο και κεραυνό η μια και τρεις ημίσεους κεραυνούς η άλλη στον οπισθότυπο²⁷². Πρόκειται για τα νομίσματα που εξέδωσε η πόλη της Πίσας, το εθνικό όνομα της οποίας αναγράφεται στον οπισθότυπο και στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

Μετά την ανακατάληψη του ιερού από τους Ηλείους, των προαναφερθέντων κοπών έπονται αυτές που εικονίζουν παρόμοια κεφαλή Διός αλλά στον οπισθότυπο την νύμφη Ολυμπία. Την Ολυμπία συναντάμε και στον εμπροσθότυπο νομισμάτων του νομισματοκοπείου της Ήρας, όπου στον

²⁶⁶ Gardner 1879, 6, Curtius 1875, 271

²⁶⁷ BCD 2004, 2, Kraay 1976, 104, Αλεξοπούλου 2009, 54

²⁶⁸ Seltman 1933, 106

²⁶⁹ BCD 2004, 35

²⁷⁰ BCD 2004, 2,

²⁷¹ BCD 2004, 2, Seltman 1933, 163, Gardner 1887, xxxvi

²⁷² Seltman 1921, 56-57, Seltman 1933, 167, Gardner 1887, xxxvii,

οπισθότυπο φέρουν αετό ή κεραυνό²⁷³. Στη συνέχεια, οι αργυροί στατήρες και των δύο νομισματοκοπειών φέρουν στον εμπροσθότυπο την αντίστοιχη κυρίαρχη θεότητα (εικ.24) και στον οπισθότυπο αετό ιστάμενο, εγκαταλείποντας τον κεραυνό. Στα μέσα περίπου του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στις αργυρές υποδιαίρεσεις των δραχμών και των ημίδραχμων επανέρχονται οι τύποι των στατήρων του 440-430 π.Χ. Συγκεκριμένα εικονίζεται στον εμπροσθότυπο ο αετός να ίππεται και συχνά να κρατά στο ράμφος και στα νύχια τη λεία του, ενώ στον οπισθότυπο κεραυνό²⁷⁴.

Με την προσάρτηση της Ήλιδας το 191 π.Χ. στην Αχαϊκή Συμπολιτεία τα νομίσματα που κόβονται από το ηλειακό κράτος φέρουν τα σύμβολα της συμπολιτείας. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται δαφνοστεφής κεφαλή Ομαγυρίου Διός και στον οπισθότυπο το μονόγραμμα της συμπολιτείας πλαισιωμένο από αρχικά αξιωματούχων και τα αρχικά FA μέσα σε στεφάνι δάφνης²⁷⁵. Τα ύστερα νομίσματα της Ήλιδας κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ. διαφέρουν από τα πρώτα έχοντας πιο περίπλοκα μονογράμματα στον οπισθότυπο και με την εμφάνιση στην αρχή μονογραμμάτων και κατόπιν ολόκληρων ονομάτων στον εμπροσθότυπο²⁷⁶.

Η κυριαρχία της θεότητας του Δία στο ιερό γίνεται εμφανής από τους νομισματικούς τύπους. Ο αετός αποτελεί σύμβολο του θεού ως κυρίαρχου των ουρανών αλλά ταυτόχρονα σε συνδυασμό με τη λεία που έχει κατατροπώσει αναφέρεται και στην νίκη του πάνω στο κακό και το σκότος²⁷⁷. Ο κεραυνός αποτελεί αναφορά στον έλεγχο των καιρικών συνθηκών. Επίσης εμφανής γίνεται και η αγωνιστική φύση του Θεού, του νικητή της μάχης των Γιγάντων²⁷⁸. Παραπέμπει σε όλους τους νικητές των πολέμων και των αγώνων σε συνδυασμό με την προσωποποίηση της Νίκης, η οποία λαμβάνει και αγωνιστικό και πολεμικό χαρακτήρα²⁷⁹. Ακόμα και η Ήρα πλαισιώνεται από τα σύμβολα του πατέρα των θεών.

Αν και ο αθλητικός χαρακτήρας των νομισμάτων συνάγεται μέσα από τους συμβολισμούς, πάραυτα τα ηλειακά νομίσματα δεν φέρουν αθλητικές

²⁷³ BCD 2004, 54, Seltman 1921, 58, 92,

²⁷⁴ BCD 2004, 75

²⁷⁵ BCD 2006, 172-174

²⁷⁶ BCD 2006, 174

²⁷⁷ Gardner 1879, 12

²⁷⁸ Curtius 1875, 271

²⁷⁹ Μουστάκα 1992, 40

εικονιστικές παραστάσεις. Επικρατούν τα θρησκευτικά θέματα και μόνο όσα σχετίζονται με τις κυρίαρχες στο ιερό θεότητες²⁸⁰. Η αναφορά στους αγώνες γίνεται με υπαινικτικό τρόπο είτε με την ιδιότητα του Δία ως δότη της νίκης, είτε με την προσωποποίηση της Νίκης που τρέχει να στεφανώσει τους νικητές είτε με τον κότινο, το στεφάνι ελιάς που κέρδιζαν ως έπαθλο οι αθλητές. Το τελευταίο εμφανίζεται να περιβάλλει την παράσταση του οπισθότυπου, να στολίζει τον κεραυνό ή να τυπώνεται ως σύμβολο στο πεδίο του νομίσματος. Συχνά, ως αναφορά στο στεφάνι εμφανίζεται στο πεδίο ένα φύλλο ελιάς²⁸¹.

Μέσα από την επιλογή των εικονιστικών τύπων γίνονται ξεκάθαρες και οι σχέσεις του ιερού με το κράτος των Ηλείων, το οποίο είναι λογικό να έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση των παραμέτρων της νομισματοκοπίας. Καμία άλλη κυβέρνηση δεν είχε τόσα πλεονεκτήματα από την «προστασία» ενός ιερού και τα εκμεταλλεύτηκε τόσο έξυπνα, ώστε να μην κόψει νομίσματα με δικά της σύμβολα αλλά με αυτά που παρέπεμπαν στον ιερό πανελληνίας σημασίας χώρο της Ολυμπίας²⁸².

3.5 Επιγραφές

Η πλειονότητα των επιγραφών που πλαισίωναν τις παραστάσεις στα ηλιακά νομίσματα αφορά την αναγραφή του εθνικού ονόματος των Ηλείων²⁸³. Το εθνικό όνομα δηλωνόταν με πολλές παραλλαγές κυρίως στον οπισθότυπο αλλά και στον εμπροσθότυπο. Στα έως τώρα γνωστά παραδείγματα πιο συχνά εμφανίζονται τα αρχικά FA στον οπισθότυπο εκατέρωθεν συνήθως του κεραυνού, του αετού και της Νίκης (εικ.25) αλλά και στον εμπροσθότυπο να πλαισιώνουν την κεφαλή του Διός και της Ήρας. Σε μερικές περιπτώσεις έχουν εντυπωθεί ανάστροφα ως ΑΓ. Βρίσκουμε επίσης τα γράμματα F, FAΛ, ανάλογα με την κατάσταση διατήρησης της κοπής αλλά και την ολόκληρη απεικόνιση της μήτρας ή όχι στο νόμισμα. Σε κάποιους οπισθότυπους στις τέσσερις γωνίες της παράστασης βρίσκουμε FAΛΕ, FAΛΞ

²⁸⁰ Milavic 1992, 7

²⁸¹ Gardner 1879, 11

²⁸² Curtius 1875, 270

²⁸³ Seltman 1933, 106, Babelon 1910, 899

ΑΛΕΙ. Ολόκληρο, επίσης, το εθνικό όνομα ΦΑΛΕΙΩΝ εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο δίπλα σε αετό ή σε κεφαλή Ήρας (εικ.26). Σε κάποιες απεικονίσεις της αναγράφεται και στη στεφάνη της θεάς. Στον οπισθότυπο είτε συμπληρώνει την παράσταση είτε αποτελεί το κεντρικό εικονιστικό θέμα μέσα σε στεφάνι ελιάς. Μετά το 365 π.Χ. το όμικρον αντικαθιστά το ωμέγα οπότε και αναγράφεται ΦΑΛΕΙΩΝ²⁸⁴. Ως ΑΛΕΙΩΝ χωρίς το αρχαϊκό δίγαμμα αναφέρονται σπάνια στα αργυρά νομίσματα αλλά με τον τύπο ΑΛΕΙΩΝ συχνότερα στα χάλκινα της Αχαϊκής Συμπολιτείας²⁸⁵. Η επιγραφή ΗΛΕΙΩΝ δεν απαντάται πριν από τα ρωμαϊκά χρόνια.

Εκτός από το εθνικό όνομα άλλη επιγραφή στα ηλειακά νομίσματα είναι το όνομα της Ήρας, το οποίο αναγράφεται στη στεφάνη της θεάς. Το πιθανότερο είναι πως η αναγραφή του ονόματος δεν αποσκοπεί στην ταύτιση της μορφής, μιας και είναι αναγνωρίσιμη, αλλά στη δήλωση του νομισματοκοπείου²⁸⁶. Επίσης το όνομα της νύμφης Ολυμπίας πλαισιώνει και, ταυτόχρονα, συστήνει την εικονιζόμενη γυναικεία κεφαλή. Τέλος, η επιγραφή ΟΛΥΝΠΙΚΩΝ αναγράφεται σε πρώιμη κοπή πλάι στην ιστάμενη φιγούρα του Δία και έχει απασχολήσει πολύ την έρευνα²⁸⁷.

Εκτός από το εθνικό και τα σχετιζόμενα με τις παραστάσεις ονόματα, ένας μεγάλος αριθμός αρχικών και μονογραμμάτων αναγράφονται και στις δύο όψεις των νομισμάτων και αναφέρονται προφανώς είτε σε χαρακτες είτε σε αξιωματούχους. Η πρώτη κοπή στην Ήλιδα που φέρει όνομα άρχοντα χρονολογείται το 344 π.Χ.²⁸⁸ Από τότε βρίσκονται συχνά σε αργυρούς στατήρες αλλά και υποδιαιρέσεις από το νομισματοκοπείο του Δία καθώς και στα χάλκινα νομίσματα²⁸⁹. Κάποια από τα αρχικά αξιωματούχων που συναντάμε κυρίως στα ύστερα νομίσματα είναι ΚΡΙ, ΣΩ, ΛΥ, ΔΩ, ΣΩΣΙΑ και ονόματα όπως ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ, ΔΑΜΑΙΩΝ, ΕΠΙΝΙΚΟΣ, ΝΙΚΙΑΣ, ΦΙΛΟΜΕΝΙΟΣ κ.α.²⁹⁰ Για τα αρχικά χαρακτών θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁸⁴ Gardner 1879, 13

²⁸⁵ Warren 1991, 153

²⁸⁶ Seltman 1921, 83

²⁸⁷ Seltman 1921, 19, Seltman 1933, 106, Kraay 1976, 104, Gardner 1879, 15, BCD 2004, 30, Curtius 1875, 273

²⁸⁸ Seltman 1921, 34

²⁸⁹ BCD 2004, 60

²⁹⁰ Gardner 1879, 46

3.6 Χαρακτες²⁹¹

Τα νομίσματα του ηλειακού κράτους είναι αδιαμφισβήτητα υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας. Η Οικονομίδου χαρακτήρισε την ηλειακή νομισματοκοπία ως την πιο σημαντική στην ηπειρωτική Ελλάδα τον 5^ο αιώνα π.Χ.²⁹² Οι υπεύθυνοι της νομισματικής παραγωγής έχοντας προφανώς ως σκοπό την προαγωγή της φήμης και της σπουδαιότητας του ιερού, ανέθεσαν σε ταλαντούχους καλλιτέχνες την σχεδίαση του νομίσματος του, το οποίο αποτελούσε αναμνηστικό της περιοχής, είτε κατασκευάστηκε ως τέτοιο είτε όχι. Είναι επίσης γεγονός ότι οι καλύτεροι χαρακτες, όπως και γλύπτες, έλκονται από τα μεγάλα θρησκευτικά και ως εκ τούτου και καλλιτεχνικά κέντρα²⁹³. Κατά καιρούς, έχει γίνει προσπάθεια σύνδεσης των καλλιτεχνών που σχεδίασαν τις μήτρες του νομισματοκοπείου με τους γλύπτες των αετωμάτων του ναού του Δία αλλά και με τον κύκλο του εργαστηρίου του Φειδία²⁹⁴.

Στα έως τώρα γνωστά νομίσματα κάποια από τα αρχικά ονομάτων που αναγράφονται αναγνωρίζονται ως υπογραφές καλλιτεχνών²⁹⁵. Ονόματα αξιωματούχων δεν αναγράφονται πολλά στο συγκεκριμένο νόμισμα έως τον 3^ο αιώνα και συνήθως δεν χαράσσονται πάνω στον τύπο ή στο σύμβολο του νομίσματος²⁹⁶. Παρότι όμως μας σώζονται κάποια αρχικά χαρακτών δεν γνωρίζουμε κανένα όνομα²⁹⁷.

Μια υπογραφή χαρακτή θεωρείται ότι είναι τα αρχικά ΔΑ²⁹⁸. Βρίσκουμε την επιγραφή σε κοπές του νομισματοκοπείου του Δία. Συγκεκριμένα, στον κατάλογο του Seltman, τα γράμματα αναγράφονται εκατέρωθεν αετού στον εμπροσθότυπο μήτρας που χρονολογείται στα 432-421 π.Χ.²⁹⁹ (εικ.27α). Επίσης, του αποδίδονται τρεις ακόμα μήτρες: δύο με κεφαλή Διός με στεφάνι

²⁹¹ Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθώ στις σημαντικότερες υπογραφές χαρακτών που αναφέρει ο Seltman.

²⁹² Οικονομίδου 1996,25

²⁹³ Seltman 1921, 42

²⁹⁴ Schrader 1937, 210-215, Jongkees 1968, 61, Seltman 1948

²⁹⁵ Τα παραδείγματα μητρών που αναφέρονται ενδεικτικά σε αυτό το κεφάλαιο προέρχονται από τον κατάλογο του Seltman στη δημοσίευση του *The temple coins of Olympia*, 1921.

²⁹⁶ Gardner 1879, 23

²⁹⁷ Seltman 1933, 164

²⁹⁸ Gardner 1887, xxxvi, Seltman 1948, 73

²⁹⁹ Ανήκει στο γκρουπ D του Seltman και πρόκειται για το ΒΝγη. Βλ. Seltman 1921, 42

αγριελιάς στον εμπροσθότυπο και κεραυνό στον οπισθότυπο (εικ.27β) και μια με αετό στον εμπροσθότυπο και κεραυνό στον οπισθότυπο³⁰⁰. Τα τελευταία είναι υψηλής καλλιτεχνικής αξίας και φανερώνουν το μεγάλο ταλέντο του χαράκτη. Η κεφαλή του Διός στους προαναφερθέντες στατήρες εικάζεται πως έχει ως πρότυπο το χρυσελεφάντινο άγαλμα και γι' αυτό είναι ίσως οι σημαντικότεροι των ηλειακών³⁰¹. Έχει προταθεί από τον Gardner ότι πιθανόν πρόκειται για τον γλύπτη Δαίδαλο της Σικυώνας, ο οποίος εργαζόταν γύρω στο 400 π.Χ. στην Ολυμπία³⁰². Ο Seltman απορρίπτει την ανωτέρω υπόθεση χρονολογώντας νωρίτερα τις μήτρες³⁰³.

Το γράμμα Λ αποδίδεται σε χαράκτη του νομισματοκοπείου της Ήρας, πιθανόν σύγχρονου και ανταγωνιστή του χαράκτη ΔΑ του νομισματοκοπείου του Δία³⁰⁴. Σε δύο μήτρες όπου εικονίζεται κεφαλή Ήρας με στεφάνη διαβάζουμε το γράμμα Λ κάτω από το πηγούνι της θεάς και σε μια τρίτη πάνω στο λαιμό της³⁰⁵ (εικ.28α-γ).

Ένας ακόμα καλλιτέχνης που έχει απασχολήσει τους ερευνητές υπογράφει με τα αρχικά ΠΟ. Βρίσκουμε την υπογραφή του σε μήτρες και των δύο νομισματοκοπειών³⁰⁶. Υπογράφει πολλά ημίδραχμα των αρχών του 4^{ου} αιώνα³⁰⁷. Από τον κατάλογο του Seltman, υπογράφει ένα ημίδραχμο του νομισματοκοπείου του Δία με αετό και κεραυνό και δύο μήτρες οπισθότυπων με αετό του νομισματοκοπείου της Ήρας³⁰⁸(εικ.29). Ο Gardner πιστεύει πως πρόκειται για τον Πολύκλειτο το νεώτερο με τη βεβαιότητα ότι οι νομισματικοί τύποι της Ήλιδας άξιζαν αυτή την περίοδο τις υπηρεσίες μεγάλων γλυπτών³⁰⁹. Ο Seltman αν και στην αρχή θεώρησε πιθανό να πρόκειται για αξιωματούχο,

³⁰⁰ Πρόκειται για τις μήτρες *BQ*, *BR* και *BS* του γκρουπ Ε του Seltman. Βλ. Seltman 1921, 52-53

³⁰¹ Kraay 1976, 105, BCD 2004, 41

³⁰² Gardner 1879, 23, Gardner 1887, xxxvi

³⁰³ Seltman 1921, 42, σημ.5

³⁰⁴ Είναι ξεκάθαρο ότι τα δύο νομισματοκοπεία χρησιμοποιούσαν διαφορετικούς χαρακτες από τους διαφορετικού τύπου κεραυνούς που φέρουν στους οπισθότυπους. Βλ. BCD 2004, 40, Seltman 1933, 164, Seltman 1948, 73

³⁰⁵ Πρόκειται για τις μήτρες *EA*, *ED*, *EK* του γκρουπ Ε¹ του Seltman που χρονολογείται στα 421-385 π.Χ. Seltman 1921, 83-85, BCD 2004, 40

³⁰⁶ Seltman 1933, 164, Jongkees 1968, 51

³⁰⁷ BCD 2004, 47

³⁰⁸ Το αργυρό ημίδραχμο χρονολογείται μετά το 388 π.Χ. Βλ. BCD 2004, 47. Από το νομισματοκοπείο της Ήρας πρόκειται για τις μήτρες *θη*, *θθ* του γκρουπ Ε² του Seltman που χρονολογούνται στα 385-365 π.Χ. αν και ο Walker προτείνει ότι κόπηκαν την περίοδο 390-380 π.Χ. Βλ. BCD 2004, 47, Seltman 1921, 90

³⁰⁹ Gardner 1887, xxxvi

διακρίνει σε μια άλλη κοπή έξω από το στεφάνι τα γράμματα ΛΥΚΑ και θεωρεί ότι πρόκειται για το όνομα ΠΟΛΥΚΑ(ΩΝ)³¹⁰ ενώ ο Jongkees διαφωνεί και θεωρεί πιθανότερο να πρόκειται για δύο διαφορετικές επιγραφές³¹¹.

Τα αρχικά ΕΥΘ διακρίνονται σε μήτρα οπισθότυπου που εικονίζει Νίκη που τρέχει προς αριστερά κρατώντας στεφάνι³¹² (εικ.30). Τοποθετημένα ανάμεσα στο δεξί φτερό και το πόδι της τα αρχικά ΕΥΘ ανήκουν πιθανόν στον δημιουργό της. Ο Gardner πιθανολογεί πως πρόκειται για τον Συρακούσιο χαρακτή που υπογράφει κατά τον ίδιο τρόπο και εργάστηκε το διάστημα 412-406 π.Χ. Εάν υποθέσουμε ότι είναι ο ίδιος, θα πρέπει να εργάστηκε στην Ολυμπία νωρίτερα μιας και τα νομίσματα στις Συρακούσες είναι πιο εξελιγμένα στυλιστικά και η υπογραφή έχει διαφορετικό προσανατολισμό³¹³. Ο Seltman έχοντας απορρίψει την περίπτωση να πρόκειται για αξιωματούχο απορρίπτει και την περίπτωση να πρόκειται για τον Συρακούσιο καλλιτέχνη του οποίου δεν αναγνωρίζει το χέρι στα ηλειακά παραδείγματα. Τέλος, επισημαίνει πως ίσως πρόκειται για την πρωιμότερη γνωστή υπογραφή σε ελληνικό νόμισμα³¹⁴.

Έναν ακόμα καλλιτέχνη αναγνωρίζει ο Seltman με το αρχικό Δ σε τρεις μήτρες οπισθότυπων που εικονίζουν ιστάμενο αετό μέσα σε στεφάνι ελιάς. Στη μια το αρχικό βρίσκεται χαραγμένο έξω από το στεφάνι στο πάνω μέρος στη δεύτερη μπροστά από το αριστερό πόδι του αετού και στην τρίτη μπροστά από το δεξί³¹⁵. Τέλος τα αρχικά ΑΙ που διακρίνονται πάνω από το κεφάλι αετού σε μήτρα οπισθότυπου του νομισματοκοπείου της Ήρας, αποδίδονται σε χαρακτή ή σε αξιωματούχο³¹⁶.

³¹⁰ Seltman 1951, 49

³¹¹ Jongkees 1968, 52

³¹² Είναι η μήτρα *βν* του γκρουπ C που ο Seltman το τοποθετεί στα 452-432 π.Χ. Seltman 1921, 33

³¹³ Gardner 1887, xxxvi

³¹⁴ Seltman 1921, 34

³¹⁵ Οι δύο μήτρες είναι οι *θτ*, *ιε* και *ιυ* του γκρουπ GH¹, το οποίο χρονολογείται από 363 έως 323 π.Χ. Βλ. Seltman 1921, 101-102

³¹⁶ Πρόκειται για τη μήτρα *θρ* που ανήκει στο γκρουπ E² και χρονολογείται στα 385-365 π.Χ. Βλ. Seltman 1921, 91

3.7 Επισημάνσεις

Χαρακτηριστικό των νομισμάτων της Ήλιδας είναι η ύπαρξη επισημάνσεων στην επιφάνεια τους. Πρόκειται για μικρά σφραγίσματα, τα οποία τοποθετούνται στα αρχαία νομίσματα μετά την κοπή τους. Οι λόγοι για τους οποίους τα τοποθετούσαν ήταν κυρίως δύο: πρώτον, τραπεζίτες και αργυραμοιβοί σφράγιζαν ένα νόμισμα έχοντας ελέγξει το βάρος και την άρτια τεχνική παραγωγή του ώστε αυτό μετά να είναι αναγνωρίσιμο και δεύτερον, επίσημες αρχές επιβεβαίωναν με αυτό τον τρόπο τη χρήση και κυκλοφορία μιας ξένης ή μιας παλαιότερης κοπής εντός της περιοχής τους. Σε πολλά παραδείγματα νομισμάτων βρίσκουμε επισημάνσεις και από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις ταυτόχρονα³¹⁷.

Η πρακτική αυτή ανιχνεύεται στα νομίσματα της Ήλιδας κατά τον 5^ο και τον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. Τα σφραγίσματα αυτά βρίσκονται πάνω σε στατήρες, δραχμές και ημίδραχμα. Πρόκειται για μεγάλη ποικιλία επισημάνσεων με σχήματα γεωμετρικά, φυτικά αλλά και με εικονιστικά θέματα³¹⁸ (εικ.31α-στ). Τοποθετούνται μέσα σε κυκλικού σχήματος εντυπώσεις, εκτός από ένα τσαμπί σταφύλια που βρίσκεται μέσα σε έγκοιλο τετράγωνο και το γράμμα F, το οποίο αποτελεί ξεχωριστή σφραγίδα³¹⁹. Η πλειονότητα των επισημάνσεων αυτών είχε τοποθετηθεί πολύ προσεκτικά και σε τέτοια σημεία που να μην καταστρέφουν τον τύπο του νομίσματος, πιθανόν από σεβασμό στο Δία και τα σύμβολα του³²⁰.

Τα ηλιακά νομίσματα έχουν σφραγιστεί με τις επισημάνσεις αυτές είτε σε άλλες περιοχές είτε στην ίδια την Ολυμπία. Ο Seltman αναγνωρίζει πολλά που σχετίζονται με διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου. Δεν μπορεί όμως να ξεχωρίσει εάν πρόκειται για επίσημες σφραγίδες πόλεων, σύμβολα τραπεζιτών ή εμπόρων³²¹. Η Οικονομίδου συμφωνεί με τον Le Rider και θεωρεί πως πρόκειται για ιδιωτικές “ετικέτες” και όχι επίσημες σφραγίδες πόλεων³²².

³¹⁷ BCD 2004, 3, Kraay 1976, 15

³¹⁸ BCD 2004, 3

³¹⁹ BCD 2004, 3, Seltman 1921, 5

³²⁰ BCD 2004, 29

³²¹ Seltman 1921, 5

³²² Oeconomides 1989, 223

Δεν μας είναι όμως προφανείς οι αιτίες χρήσης αυτής της πρακτικής στη συγκεκριμένη σειρά νομισμάτων. Πιθανότατα έχουν σχέση με τα χαρακτηριστικά της ηλειακής νομισματοκοπίας. Οι στατήρες που κόβονταν δεν θεωρούνται προορισμένοι για χρήση σε εμπόριο ή κυκλοφορία σε μεγάλες αποστάσεις. Το βάρος τους ήταν μικρότερο από αυτό του αιγινήτικου κανόνα και η ποικιλία των τύπων τους δεν εξασφάλιζε την αναγνωρισιμότητα και την οικειότητα που απαιτείτο από τη βασική μονάδα συναλλαγής, για παράδειγμα, στο υπερπόντιο εμπόριο³²³.

Ο Milne θεωρεί πως σχεδιάζονταν μόνο για τοπική κυκλοφορία στο ιερό και με σκοπό να πωληθούν ως αναμνηστικά. Με δεδομένο ότι σφραγίζονταν σχεδόν αμέσως μετά την πρώτη κυκλοφορία τους, χωρίς προφανώς να μεσολαβεί κάποια αλλαγή στην οικονομία της περιοχής και πως βρέθηκαν επισημασμένα ακόμα και μέσα στα όρια του ηλειακού κράτους καταλήγει πως δεν είχαν αξία εμπορική αλλά μόνο αυτή του υλικού κατασκευής τους. Προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από αυτούς που τα αγόρασαν λοιπόν ως αναμνηστικά από την επίσκεψή τους στο ιερό έπρεπε να επικυρωθούν³²⁴.

Μια άλλη, πιθανώς πιο πειστική, εξήγηση είναι η χρήση αυτών των υστερόσημων να ήταν επιβεβλημένη προκειμένου παλαιότερες κοπές να μπορούν να κυκλοφορούν. Αν δεχτούμε ως δεδομένο ότι το νομισματοκοπείο παρήγαγε μια σειρά νομισμάτων για κάθε Ολυμπιάδα, οι κοπές των προηγούμενων χρόνων δεν θεωρούνταν έγκυρες. Πιθανόν η επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων ολυμπιακών κοπών να γινόταν μετά από την επικύρωσή τους από μια επίσημη αρχή. Με τον ίδιο τρόπο ίσως επιτρεπόταν η χρήση και κυκλοφορία τους και σε άλλες πόλεις³²⁵.

Με δεδομένο ότι ήταν υποχρεωτική η χρήση των ηλειακών νομισμάτων εντός του ιερού κατά τη διάρκεια των αγώνων, αλλά και στα ενδιάμεσα διαστήματα αυτών, οι επισκέπτες που έφερναν μαζί τους νομίσματα από προηγούμενες ολυμπιάδες θα μπορούσαν με αυτό τον τρόπο να τα επαναχρησιμοποιήσουν. Η επικύρωση αυτή θα γινόταν με την απόδοση ενός ποσού, που θα αποτελούσε ένα επιπλέον έσοδο για το ιερό. Ένα ακόμα

³²³ Milne 1931, 176-177, BCD 2004, 3

³²⁴ Milne 1931, 178-180

³²⁵ Kraay 1976, 16, 103, Τζαμαλής 2004, 8, Van Alfen 2004, 39

επιχείρημα υπέρ αυτής της θεωρίας είναι πως βρίσκουμε υστερόσημα ακόμα και σε ημίδραχμα, τα οποία, όπως όλες οι μικρές υποδιαίρεσεις, προορίζονταν κυρίως για τοπική κυκλοφορία³²⁶.

Εκτός από την τοποθέτηση των επισημάνσεων σε αναγνωρίσιμα νομίσματα για τους παραπάνω λόγους, βρίσκουμε τα εν λόγω σφραγίσματα και σε κοπές ατελείς. Ένα νόμισμα που δεν έχει «χτυπηθεί» καλά γίνεται έγκυρο με ένα υστερόσημο. Το ίδιο ισχύει και για τα πολύ φθαρμένα, εξοικονομώντας μέταλλο, δουλειά και χρόνο που θα χρειαζόταν για να ξανακοπούν³²⁷ (εικ.31δ-στ).

Η τακτική αυτή φαίνεται πως δεν συνεχίζεται μετά το δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. καθώς βρίσκουμε λίγα νομίσματα που να χρονολογούνται στις αρχές του αιώνα αυτού και κανένα που να έπεται χρονολογικά³²⁸. Ίσως στις αρχές του 4^{ου} αιώνα άλλαξε ο χαρακτήρας του νομίσματος και το κράτος των Ηλείων παρείχε εγγυήσεις για την ευρύτερη κυκλοφορία του³²⁹.

Επισημάνσεις εντοπίζουμε ξανά στις ομοσπονδιακές χάλκινες κοπές³³⁰. Η εικόνα του Δία να εκτοξεύει κεραυνό σφραγίζει πολλά από τα ηλειακά χάλκινα μετά το 191 π.Χ.(εικ.31στ). Ο Franke πιστεύει πως αυτό σημαίνει ότι η Ήλιδα θα αποσπώταν από τη συμμαχία πριν την επικράτηση των Ρωμαίων, ακυρώνοντας με αυτό τον τρόπο τον ομοσπονδιακό χαρακτήρα του νομίσματος³³¹. Υστερόσημα ίδιου τύπου, όμως, βρίσκουμε και στις ομοσπονδιακές κοπές του Αιγίου³³² ενώ δεν εντοπίζονται στα ηλειακά αργυρά νομίσματα, που θα ήταν πιο σημαντικά για την οικονομία μιας πόλης. Ίσως η Ήλιδα σημάδεψε τα νομίσματα της για τοπική χρήση ή πρόκειται για κοπές που θα έπρεπε να χρονολογηθούν μετά το 146 π.Χ.³³³

³²⁶ BCD 2004, 3

³²⁷ Nicolet 1992, 287

³²⁸ BCD 2004, 3-4

³²⁹ Ο.π., 4

³³⁰ Oeconomides and Nicolet 1993, 202-203, Warren 1991, 154

³³¹ Franke 1984, 22-23

³³² Warren 1991, 154

³³³ Nicolet 1992, 289

3.8 Θησαυροί

Η παρουσία των ηλειακών νομισμάτων στους έως τώρα γνωστούς στην έρευνα θησαυρούς είναι αρκετά εκτεταμένη. Ηλειακά νομίσματα, αργυρά και χάλκινα περιλαμβάνονται σε συνολικά 37, έως τώρα δημοσιευμένους, θησαυρούς. Η γεωγραφική τους διάδοση εντοπίζεται κυρίως στην Πελοπόννησο (εικ.32). Επιβεβαιώνεται η ευρεία τους κυκλοφορία στην περιοχή της Ήλιδας. Εκτός αυτής, βρίσκουμε μεμονωμένα δείγματα, κυρίως υποδιαιρέσεις σε μικρό αριθμό θησαυρών που περιέχουν κυρίως νομίσματα του αιγινήτικου σταθμητικού κανόνα³³⁴.

Στον παρακάτω πίνακα έγινε μια προσπάθεια συγκέντρωσης των δεδομένων που αφορούν τους θησαυρούς, που περιλαμβάνουν ηλειακά νομίσματα³³⁵.

IGCH	Τοποθεσία	Χρονολογία εύρεσης	Χρονολογία απόθεσης	Νομίσματα Ήλιδας
19	Ναύπακτος	1936	460 π.Χ.	1 στατήρας
20	Πελοπόννησος	1936	460-450 π.Χ.	7 στατήρες, 2 δραχμές
23	Κυπαρισσία	1940	450-425 π.Χ.	41 στατήρες
24	Πύργος	1944	450-425 π.Χ.	48+ στατήρες
35	Λάππα	1938	5 ^{ος} αιώνας π.Χ.	32 στατήρες 19 δραχμές 9 τριόβολα
37	Αγρίνιο	1931	5 ^{ος} αιώνας π.Χ.(;)	12 στατήρες
44	Ολυμπία	1859	400 π.Χ.(;)	9+ στατήρες
48	Ανδρίτσεινα	1948	380 π.Χ.	75 στατήρες 31 υποδιαιρέσεις
50	Πελοπόννησος	Πριν 1887	370-362 π.Χ.	Στατήρες

³³⁴ Psoma 2008, 241

³³⁵ Τα στοιχεία της κάτωθι αποδελτίωσης προέρχονται από το IGCH και από Coin Hoards I-IX. Αναφέρεται ο τόπος, η χρονολογία εύρεσης και ταφής και η παρουσία ηλειακών νομισμάτων.

51	Πελοπόννησος	1821	375-350 π.Χ. (;)	
67	Μούλκι	1958	350-325 π.Χ.	12 τριόβολα
68	Πελοπόννησος	1924	350-325 π.Χ.	1 στατήρα
69	Πελοπόννησος	1954	350-325 π.Χ.	2 τριόβολα
73	Άρτα	1955	350-325 π.Χ. (;)	1 τριόβολο
74	Μάγειρας	1950	330-325 π.Χ.	3 στατήρες
75	Πύργος	1929	330-320 π.Χ.	6+ στατήρες
78	Ορχομενός	1920	323 π.Χ.	8 στατήρες 1 τριόβολο 1 οβολός
83	Ανδρίτσεινα	1923	315-310 π.Χ.	3 στατήρες
122	Μαυρική(Μαντίνεια)	1962	300 π.Χ.	1 στατήρας
129	Πελοπόννησος	1935	310-290 π.Χ.	330 τριόβολα
130	Άργος	1966	Αρχές 3 ^{ου} αι. π.Χ.	1 στατήρας
176	Ολυμπία	1922	235-225 π.Χ.	6 στατήρες 6 δραχμές 19 τριόβολα
177	Κάρυστος	1945	230 π.Χ.	2 στατήρες
195	Άβαι (Φωκίδας)	1894	225-200 π.Χ.	2 στατήρες
197	[Ελλάδα]	1937	3 ^{ος} αι. π.Χ.	[όχι λεπτομέρειες]
209	Κυπαρισσία	1936	200 π.Χ. ?	7 τριόβολα
216	Πελοπόννησος	1903	Τέλη 3 ^{ου} - αρχές 2 ^{ου} αι. π.Χ.	[2 χάλκινες υποδιαρέσεις]
222	Ήλιδα	1936	191 π.Χ.	233 δραχμές
224	[Δυτική Ελλάδα]	1964	190-188 π.Χ.	1 στατήρας
242	Αρκαδία	1929	165-160 π.Χ.	1 χάλκινη υποδιαίρεση (intrusion?)
243	Πελοπόννησος	πριν 1940	175-150 π.Χ.	1 δραχμή
245	Ζάκυνθος	1904	175-150 π.Χ.	86 τριόβολα(;)
266	Κόνισκα (Αιτωλίας)	1962	150-140 π.Χ.	1 τριόβολο

302	Ζαχάρω	1957	2 ^{ος} αι. π.Χ.	1 τριόβολο 93 χάλκινες υποδιαίρεσεις
353	Κόρινθος	1931	περ. 30 π.Χ.	2 χάλκινες υποδιαίρεσεις
1482	Ιορδανία	1967	περ. 445 π.Χ.	1 δραχμή
1652	Ναύκρατις	1905	περ. 360 π.Χ.	1 στατήρας

Εκτός από τους θησαυρούς που περιέχουν ηλειακά νομίσματα σημαντικές πληροφορίες αντλούμε και από τους πρώτους που ανευρέθηκαν στην περιοχή της Ήλιδας και οι οποίοι περιέχουν μόνο αιγινήτικους στατήρες. Συγκεκριμένα ο θησαυρός από την Ολυμπία του 1958 (IGCH 15) και αυτός από το Χάβαρι (IGCH 28) περιέχουν μόνο αιγινήτικα νομίσματα που στον μεν πρώτο χρονολογούνται όχι μετά την περίοδο 500-490 π.Χ. και στον δεύτερο όχι μετά το 480 π.Χ. Συμπεραίνει κανείς ότι στον πρώιμο 5^ο αιώνα στην περιοχή κυκλοφορούσαν ευρέως τα νομίσματα της Αίγινας³³⁶. Τα πρώτα ηλειακά ήταν προφανώς μικρότερης σπουδαιότητας από τα αιγινήτικα και περιορισμένης κυκλοφορίας³³⁷. Οι θησαυροί που περιέχουν ηλειακά μαζί με άλλων πόλεων χρονολογούνται μετά το 450 π.Χ.

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται μια σύνοψη των θησαυρών με ηλειακά νομίσματα με βάση την περίοδο χρονολόγησής τους:

	AR	AR/AE	AE	Σύνολο
Κλασική εποχή	18			18
Ελληνιστική εποχή	13	1	3	17
Σύνολο	31	1	3	35

* Στην κλασική εποχή χρονολογούνται και οι IGCH 51, IGCH 197 για τους οποίους δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για το περιεχόμενο.

³³⁶ Nicolet 1975, 14

³³⁷ Η Nicolet χρησιμοποιεί ως ενδεικτικό της περιορισμένης κυκλοφορίας την έλλειψη ηλειακών νομισμάτων από τα ευρήματα στον πρώτο ναό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια κατά την περίοδο πριν το 480-470 π.Χ. Βλ. Nicolet 1975, 15

3.9 Σταθμητικός κανών

Ο σταθμητικός κανών βάσει του οποίου κόβονταν τα ηλειακά νομίσματα θεωρείται από τους περισσότερους μελετητές ο αιγινήτικος κανών, ο οποίος φαίνεται ότι κυριαρχεί στα νομισματοκοπεία της Πελοποννήσου από τα πρώιμα χρόνια³³⁸. Οι πρώιμες αργυρές υποδιαιρέσεις που χρησιμοποιούν είναι ο στατήρας, η δραχμή, το ημίδραχμο ή τριόβολο και ο οβολός³³⁹. Μικρότερες υποδιαιρέσεις, όπως ημιοβολοί, τριημιτεταρτημόρια και τεταρτημόρια φαίνεται πως κόπηκαν για πρώτη φορά στον ύστερο 5^ο αιώνα π.Χ. και συνέχισαν να εκδίδονται, σε μικρούς όμως πάντα αριθμούς, και μέσα στον 4^ο αιώνα³⁴⁰.

Ο Seltman προτείνει ότι πρόκειται για έναν ολυμπιακό κανόνα, ο οποίος προήλθε από τον αιγινήτικο αλλά είναι ελαφρύτερος³⁴¹. Έχοντας ως δεδομένα το βάρος των χρυσών νομισμάτων που έκοψε η Πίσα στα 364 π.Χ. και την αναλογία χρυσού και αργύρου 12:1 τη συγκεκριμένη περίοδο καταλήγει στον υπολογισμό του αργυρού στατήρα στα 12,44 γρ.³⁴². Οι Ηλείοι βασίστηκαν στον αιγινήτικο κανόνα μειώνοντάς τον όμως περίπου κατά δύο τοις εκατό. Η χρήση ενός τοπικού σταθμητικού συστήματος σε άμεση σχέση με τον αιγινήτικο αλλά και τους κανόνες άλλων ελληνικών πόλεων, θα απέφερε στην εκδίδουσα αρχή ένα σημαντικό κέρδος κατά την ανταλλαγή των ηλειακών με τα άλλα νομίσματα³⁴³. Η κοπή των ηλειακών νομισμάτων με μικρότερο βάρος από τα υπόλοιπα του ίδιου κανόνα ίσως υποδεικνύει ότι προορίζονταν για τοπική κυκλοφορία κατά τη διάρκεια των αγώνων, για τις αγορές που τους πλαισιώναν αλλά και για την κίνηση των επισκεπτών το υπόλοιπο χρονικό διάστημα³⁴⁴.

Το ηλειακό σταθμητικό σύστημα διατηρήθηκε, σχεδόν αμετάβλητο, από τα πρώιμα χρόνια έως τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε και παρατηρούμε μείωση του βάρους. Στα μέσα της δεκαετίας 250 π.Χ. κόβονται οι τελευταίοι

³³⁸ Gardner 1879, 13, Babelon 1907, 886, Psoma 2008, 240, Αλεξοπούλου 2009, 54

³³⁹ BCD 2004, 2

³⁴⁰ Ο.π., 44

³⁴¹ Seltman 1921, 111

³⁴² Ο.π., 109-110

³⁴³ Ο.π., 111

³⁴⁴ BCD 2004, 2

στατήρες με το προηγούμενο βάρος και κυκλοφορούν ταυτόχρονα με τις νέες ελαφρύτερες κοπές³⁴⁵. Τα πρώτα μειωμένου βάρους αργυρά νομίσματα που εκδίδονται τότε από το νομισματοκοπείο της Ολυμπίας είναι ημίδραχμα με απεικόνιση Δία και αετού, στη συνέχεια ημίδραχμα με Δία-κεραυνό και τέλος δραχμές με αετό-κεραυνό³⁴⁶. Οι νέοι ελαφρύτεροι στατήρες εκδόθηκαν σε πολύ μικρό αριθμό. Αντίθετα, τα μειωμένου βάρους ηλειακά ημίδραχμα κόπηκαν σε μεγάλους αριθμούς και κυκλοφόρησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η παραγωγή μειωμένου βάρους δραχμών επίσης κράτησε πιθανότατα μέχρι το 191 π.Χ.³⁴⁷

Με την προσάρτηση της Ήλιδας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία η κοπή των νομισμάτων γίνεται με βάση το νόμισμα της συμπολιτείας, το οποίο αποτελεί μια ακόμη μειωμένη εκδοχή του αιγινήτικου κανόνα³⁴⁸. Οι στατήρες υπολογίζονται σε 10,70γρ., η δραχμή 5,35γρ. και τα ημίδραχμα, που αποτελούν τον κύριο όγκο των νομισμάτων σε κυκλοφορία στην Πελοπόννησο, σε 2,8-1,9γρ.³⁴⁹

3.10 Χάλκινες κοπές

Όπως και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο έτσι και στο κράτος της Ήλιδας οι συνεχώς αυξανόμενες καθημερινές εμπορικές συναλλαγές υπαγόρευαν την υιοθέτηση των χάλκινων νομισμάτων. Η χρήση χάλκινων κοπών στις ελληνικές πόλεις τοποθετείται μέσα στον 4^ο αιώνα π.Χ. Η Ήλιδα φαίνεται πως προχώρησε στη χρήση του χαλκού στη νομισματοκοπία της προς τα μέσα του αιώνα αυτού³⁵⁰.

Οι μελετητές διαφωνούν σχετικά με την χρονολογική τοποθέτηση των πρώτων ηλειακών χάλκινων κοπών. Ο Babelon θεωρεί ότι οι πρώτες κοπές

³⁴⁵ BCD 2004, 74-75, Newell 1929, 22-23, Mørkholm 1991, 9

³⁴⁶ BCD 2004, 70, Oeconomides and Nicolet 1993, 195. Κατά τον Gardner οι μειωμένου βάρους στατήρες πέφτουν περίπου στα 12 γρ., η δραχμή στα 4,5 γρ. και το ημίδραχμο στα 2,3γρ. Βλ. Gardner 1879, 13

³⁴⁷ BCD 2004, 75, Schwabacher 1939, 260-262

³⁴⁸ Το μειωμένο αυτό βάρος των νομισμάτων δεν ήταν μια καινοτομία της αχαϊκής συμπολιτείας αλλά ήταν ήδη διαδεδομένο πριν από τη δεκαετία 190 π.Χ. Για τους πιθανές αιτίες αυτής της μείωσης βλ. BCD 2004, 70.

³⁴⁹ Seltman 1921, 74, Schwabacher 1939, 256, Grose 1979, 434, υποσ.1

³⁵⁰ BCD 2004, 80

παρήχθησαν την περίοδο 323-300 π.Χ.³⁵¹. Ο Head χρονολογεί την ηλειακή παραγωγή χάλκινων νομισμάτων την περίοδο 323-191 π.Χ.³⁵². Ο Gardner θεωρεί ότι αρχίζουν από το 271 και εξής³⁵³ αντίθετα με το BMC που τα τοποθετεί στην ευρύτερη περίοδο 312-271 π.Χ.³⁵⁴ Ο Seltman ανεβάζει την απαρχή των χάλκινων κοπών τοποθετώντας τα στο γκρουπ *H* την περίοδο 343-323π.Χ.³⁵⁵. Τέλος, ο Franke χρονολογεί τα πρώτα ηλειακά περίππου στα 350 π.Χ.³⁵⁶.

Όσον αφορά τις παραπάνω προτάσεις πρέπει να αναφερθεί ότι τα νομίσματα τα οποία χρονολογούν οι διάφοροι μελετητές ως τα πρώτα διαφέρουν. Όλοι συμφωνούν ότι δεν παράγονταν χάλκινα ηλειακά νομίσματα στον 5^ο και στον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. Το μεγαλύτερο εμπόδιο στη χρονολόγηση των χάλκινων, τα οποία αποτελούν την πλειονότητα των ευρημάτων στις ανασκαφές της περιοχής, είναι η έλλειψη μιας ολοκληρωμένης δημοσίευσης αυτών. Μια πρώτη προσπάθεια τοποθέτησης ενός συνόλου νομισμάτων στα ανασκαφικά στρώματα από τα οποία προήλθαν και κατά συνέπεια χρονολόγησής τους με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα έγινε από τη Μουστάκα³⁵⁷. Στην εν λόγω μελέτη καμία ηλειακή χάλκινη κοπή δεν ανευρέθηκε σε στρώμα προγενέστερο της περιόδου 340-330 π.Χ. οπότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατά το συγκεκριμένο διάστημα άρχισε η παραγωγή τους³⁵⁸. Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε πως η Ήλιδα παρήγαγε χάλκινα νομίσματα λίγο μετά τα μέσα περίππου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. έως και τις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.

Εκτός από τη χρονολόγηση των πρώτων χάλκινων νομισμάτων, είναι επίσης δύσκολος ο προσδιορισμός της διαδοχής των τύπων και της διάρκειας ζωής του καθενός. Αιτία για αυτό αποτελεί το γεγονός ότι αν και μερικά μπορούν να παραλληλιστούν τυπολογικά με κάποια πιθανόν σύγχρονα τους

³⁵¹ Babelon 1930, 759-762

³⁵² Head 1911, 425

³⁵³ Gardner 1879, 39-41

³⁵⁴ Gardner 1887, 71

³⁵⁵ Seltman 1921, 66

³⁵⁶ Franke 1984, εικ. 17-18

³⁵⁷ Moustaka 1999, 153 κ. εξ.

³⁵⁸ Συγκεκριμένα δεν βρέθηκε κανένα χάλκινο νόμισμα σε στρώμα προγενέστερο του IV το οποίο χρονολογεί η Μουστάκα στα 340-330 π.Χ. Στο συγκεκριμένο στρώμα βρέθηκαν δύο μόνο χάλκινα νομίσματα που φέρουν Δία στον εμπροσθότυπο και αετό στον οπισθότυπο και τα οποία δεν μπορούν να διαχωριστούν χρονολογικά. Moustaka 1999, 157, BCD 2004, 80

αργυρά, άλλα διαφέρουν τελείως. Επίσης, νομίσματα με παρόμοιους εικονιστικούς τύπους έχουν εκδοθεί σε διαφορετικά και με μεγάλη συχνά χρονική απόσταση μεταξύ τους διαστήματα και δεν αποτελούν μια συνεχόμενη σειρά³⁵⁹.

Σχετικά με την εικονογραφία των παραστάσεων που αποτυπώνουν πάνω στα χάλκινα νομίσματα τους οι Ηλείοι, συνεχίζει να κυριαρχεί η δεσπόζουσα στην περιοχή θεότητα του Δία και τα σύμβολά της. Επιπλέον εισάγονται κάποιοι νέοι τύποι που πιθανόν μπορούν να συσχετιστούν με κάποια από τα γεγονότα από την ιστορία της Ήλιδας τη συγκεκριμένη περίοδο.

Στους βασικούς τύπους των χάλκινων εμπροσθότυπων εικονίζεται η κεφαλή του Διός που φέρει στεφάνι δάφνης. Στρέφεται συνήθως προς δεξιά και σπανιότερα προς αριστερά. Στον οπισθότυπο συνοδεύεται από αετό ιστάμενο πότε μέσα σε στεφάνι ελιάς και πότε όχι (εικ. 33), αετό ιστάμενο με ανοιχτά φτερά που στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω (εικ.34), αετό που επιτίθεται σε φίδι (εικ.35), κεραυνό και τέλος άλογο που καλπάζει ή τριποδίζει (εικ.36). Οι παραπάνω τύποι εμφανίζονται σε πολλές παραλλαγές συνδυασμών και εικονογραφικών αποδόσεων. Συνοδεύονται από τα αρχικά του εθνικού ονόματος FA στον οπισθότυπο και συχνά από άλλα γράμματα ή μονογράμματα που αναφέρονται σε αξιωματούχους ή χαρακτες³⁶⁰. Η ύπαρξη πολλών παραλλαγών και η ελλιπής δημοσίευση κάνει επισφαλή την χρονολογική τους κατάταξη και το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι κυκλοφορούν από τα 340-330 π.Χ. έως και το 191 π.Χ.³⁶¹

Στον πρώιμο 3^ο αιώνα τοποθετούνται τα χάλκινα νομίσματα που, όπως προαναφέραμε, απεικονίζουν κεφαλή Διός στον εμπροσθότυπο ενώ στον οπισθότυπο άλογο που καλπάζει πλαισιωμένο από τα αρχικά FA και ΠΥΡ (εικ.36). Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για τα αρχικά του ονόματος Πύρρου και το οποίο αναφέρεται στον βασιλιά της Ηπείρου. Αν δεχτεί κανείς ότι όντως αναφέρονται σε αυτόν και ότι οι Ηλείοι ίσως τον περίμεναν ως

³⁵⁹ BCD 2004, 80

³⁶⁰ BCD 2004, 80-83, Warren 1999, 381

³⁶¹ Οικονομίδου 1965, 69-70

ελευθερωτή, τότε το άλογο ως εικονιστικός τύπος μπορεί να επεξηγηθεί ως σύμβολο ελευθερίας³⁶².

Ένας νέος εικονογραφικός τύπος που συναντάμε στις χάλκινες κοπές φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή νέου αγένειου δαφνοστεφούς άντρα στραμμένου προς τα δεξιά, ο οποίος ταυτίζεται με τον Απόλλωνα³⁶³(εικ.37). Στον οπισθότυπο εικονίζεται ο Δίας ιστάμενος, σε διασκελισμό προς τα δεξιά κραδαίνοντας κεραυνό στο υψωμένο δεξί του χέρι και κρατώντας αετό στο προτεταμένο προς τα εμπρός αριστερό. Αρχικά, ο τύπος αυτός τοποθετήθηκε χρονολογικά μετά το 191 π.Χ.³⁶⁴. Η Μουστάκα τον χρονολογεί στην περίοδο από τον ύστερο 3^ο αιώνα έως και το 191 π.Χ.³⁶⁵ και ο Franke στα 271 έως 191 π.Χ.³⁶⁶.

Μία ακόμη χάλκινη ηλειακή κοπή που διχάζει ως προς τη χρονολόγηση της εικονίζει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ήρας που φέρει στεφάνη στραμμένη προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο αετό ιστάμενο πάνω σε κεραυνό(εικ.38). Ενώ ο Franke ανεβάζει τη χρονολόγηση του στο πρώιμο και ευρύ διάστημα μεταξύ 4^{ου} και 3^{ου} αιώνα π.Χ.³⁶⁷ ο Strauss το περιορίζει σε αυτό μεταξύ 270-220 π.Χ.³⁶⁸. Οι Wroth και Nicolet το τοποθετούν μέσα στον 3^ο αιώνα έως και τις αρχές του 2^{ου} αιώνα π.Χ.³⁶⁹. Όμως, η Warren με την οποία συμφωνεί και ο Walker, χρονολογούν το συγκεκριμένο νόμισμα στη δεκαετία του 30 π.Χ. με κριτήρια που αφορούν τη στυλιστική απόδοση της κεφαλής της Ήρας, την εικονογραφική επιλογή του αετού να πατά πάνω στον κεραυνό βάσει των πτολεμαϊκών οπισθότυπων και, τέλος, το μέγεθος και το βάρος του νομίσματος³⁷⁰.

Μετά την προσάρτηση της Ήλιδας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 191 π.Χ. το νομισματοκοπείο δεν σταμάτησε να λειτουργεί. Η παραγωγή

³⁶² Gardner 1887, xxxviii, Αλεξοπούλου 2009, 59. BCD 2004, 81. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι οι Ηλείοι είχαν ανεγείρει άγαλμα του βασιλιά Πύρρου στην Άλτη και πως σε νομίσματα των Συρακουσών της εποχής του απελευθερωτή Τιμολέοντος απεικονιζόταν επίσης καλπάζον άλογο.

³⁶³ Nicolet 1998, 43

³⁶⁴ Gardner 1887, 74

³⁶⁵ Moustaka 1999, 167, BCD 2004, 83-84

³⁶⁶ Franke 1984, εικ.25

³⁶⁷ Franke 1984, εικ.21

³⁶⁸ Strauss 1990

³⁶⁹ Wroth 1905,335, Nicolet 1998, 44. Η Nicolet προτείνει επίσης ότι πρόκειται για δραχμή.

³⁷⁰ Warren 1999, 381, σημ. 137-138, BCD 2004, 86, BCD 2006, 177

αφορούσε αργυρά και χάλκινα νομίσματα με τους τύπους της Συμπολιτείας³⁷¹. Είναι πιθανό να παρήγαγαν και αυτόνομα χάλκινα μιας και είναι σπάνιες οι ομοσπονδιακές χάλκινες κοπές που μας σώζονται και αναγράφουν το εθνικό των Ηλείων³⁷².

Τα ηλειακά χάλκινα της Συμπολιτείας χωρίζονται σε δύο εικονογραφικές κατηγορίες. Η πρώτη αναπαράγει τους τύπους των αργυρών κοπών³⁷³. Εικονίζει δαφνοστεφή κεφαλή Διός Ομαγυρίου στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο μέσα σε στεφάνι δάφνης το μονόγραμμα της Συμπολιτείας συνοδευόμενο από τα αρχικά του εθνικού ονόματος FA ή και τον κεραυνό³⁷⁴ (εικ.39). Η δεύτερη περιλαμβάνει ύστερα νομίσματα που εικονίζουν στον εμπροσθότυπο τον Δία Νικηφόρο ιστάμενο προς τα αριστερά να στηρίζει το αριστερό του χέρι σε σκήπτρο. Στον οπισθότυπο των κοπών αυτών εικονίζεται η Δήμητρα Παναχαία στον εικονιστικό τύπο γυναικείας καθήμενης προς τα αριστερά μορφής, η οποία ακουμπά το αριστερό της χέρι σε σκήπτρο και κρατάει στεφάνι στο προτεταμένο δεξί³⁷⁵ (εικ.40). Στον οπισθότυπο αναγράφεται το εθνικό όνομα ΑΛΕΙΩΝ χωρίς το παραδοσιακό δίγαμμα, ίσως γιατί τα συγκεκριμένα ομοσπονδιακά χάλκινα προορίζονταν για τοπική κυκλοφορία³⁷⁶. Επίσης, στην πίσω όψη αναγράφονταν τα ονόματα αξιωματούχων του νομισματοκοπείου. Οι χαρακτες των μητρών των ανωτέρω νομισμάτων πιθανότατα ήταν ντόπιοι καθώς έχουν επιρροές από νομισματοκοπεία της νοτιοδυτικής Αρκαδίας³⁷⁷. Η παραγωγή των ηλειακών χάλκινων κοπών μέσα στα πλαίσια της Αχαϊκής Συμπολιτείας έπαυσε με τη διάλυση της τελευταίας από τους Ρωμαίους και την τελική επικράτηση τους το 146 π.Χ. Πιθανόν οι Ηλείοι συνέχισαν να κόβουν λίγα αυτόνομα χάλκινα νομίσματα.

Δεν μας είναι ξεκάθαρο ποιες είναι οι υποδιαίρεσεις βάσει των οποίων κόβονταν τα χάλκινα ηλειακά νομίσματα. Φαίνεται πως από τον 4^ο έως και τον

³⁷¹ BCD 2006, 172-177, Gardner 1879, 45, Gardner 1887, xxiii-xxx, SNG Cop., no 296-313

³⁷² Gardner 1887, xxvii

³⁷³ BCD 2006, 172-177

³⁷⁴ SNG Cop., no 299, Αλεξοπούλου 2006, 114

³⁷⁵ Warren 1991, 151

³⁷⁶ Ο.π., 153. Η Warren εικάζει ότι κυκλοφορούσαν μόνο στην περιοχή αντίθετα με τα αυτόνομα που προορίζονταν για χρήση από τους επισκέπτες της Ολυμπίας από όλη την Ελλάδα. Το εθνικό ΑΛΕΙΩΝ παραπλάνησε τους νομισματολόγους του 19^{ου} αι. που απέδωσαν τη σειρά αυτή των νομισμάτων στην Αλέα.

³⁷⁷ Ο.π., 154

ύστερο 3^ο αιώνα π.Χ. υπήρχαν τρία βασικά μεγέθη κοπών. Μια μονάδα είχε διάμετρο 10-22mm και βάρος 4,5-9g, το μισό της μονάδας αυτής είχε διάμετρο 16mm και βάρος 3g και το ένα τέταρτο διάμετρο 14mm και ζύγιζε 2-3g³⁷⁸. Επίσης, τα ύστερα ηλειακά ομοσπονδιακά νομίσματα με το Δία Νικηφόρο και τη Δήμητρα Παναχαία κυμαίνονταν σε διάμετρο από 16 έως 22mm³⁷⁹.

Η κοπή των χάλκινων νομισμάτων του κράτους των Ηλείων πιθανόν ελάμβανε χώρα στην πόλη της Ήλιδας. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι αποδεχόμαστε την άποψη πως το νομισματοκοπείο μεταφέρθηκε από την Ολυμπία στην πρωτεύουσα μετά την παύση της παραγωγής του νομισματοκοπείου της Ήρας προς τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ακόμα και αν δεν πραγματοποιήθηκε όμως τότε μια τέτοια μεταφορά, το πιθανότερο είναι ότι έγινε το 191 π.Χ. με την είσοδο στην Αχαϊκή Συμπολιτεία και την υποταγή του ηλειακού κράτους σε αυτή αλλά και της νομισματικής παραγωγής του στους πολεμικούς σκοπούς της ομοσπονδίας³⁸⁰.

3.11 Επισκόπηση της εξέλιξης των νομισματικών τύπων και συσχέτιση αυτών με ιστορικά γεγονότα

3.11.1. Αρχές 5ου αιώνα - 420 π.Χ.: Πρώιμη περίοδος

Η απαρχή της ηλειακής νομισματοκοπίας τοποθετείται χρονικά, όπως προαναφέρθηκε, στα τέλη του 6^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Τα πρώτα νομίσματα που κόπηκαν, πιθανότατα υπό την εποπτεία του ιερού της Ολυμπίας και πιο συγκεκριμένα του ναού του Δία, εικονίζουν αετό που ίπταται στον εμπροσθότυπο και κεραυνό πλαισιωμένο από τα αρχικά FA στον οπισθότυπο. Η πρώτη αυτή σειρά νομισμάτων παραλληλίζεται με πρώιμες κλασικές κοπές του χαλκιδικού νομισματοκοπείου, στις οποίες ο αετός επίσης δεν κρατά λεία (εικ.41)³⁸¹. Ως πρώτο νόμισμα αναγνωρίζεται αυτό στο οποίο ο

³⁷⁸ BCD 2004, 80

³⁷⁹ Warren 1991, 151

³⁸⁰ BCD 2004, 4-5, Seltman 1921, 74

³⁸¹ BCD 2004, 25, Seltman 1921, 11

αετός ίππεται προς τα δεξιά με τα πόδια του μαζεμένα στην κοιλιά και χωρίς να μεταφέρει τη λεία του (εικ.19). Η επόμενη μήτρα κατασκευασμένη από τον ίδιο χαρακτήρα, φέρει τροποποιημένο σχέδιο με αετό να ίππεται προς δεξιά και να μεταφέρει φίδι στα νύχια του (εικ.42). Στο εξής, σε όλες τις σχετικές απεικονίσεις ο αετός που ίππεται συνοδεύεται και από διάφορα είδη λείας. Η τοποθέτηση του αετού προς τα αριστερά εμφανίζεται στις επόμενες πρώιμες κοπές και συνεχίζεται έως περίπου το 450 π.Χ. οπότε και απεικονίζεται πάλι στραμμένος προς τα δεξιά³⁸².

Σε αυτή την πρώιμη σειρά κοπών εμφανίζεται στον οπισθότυπο η πρώτη απεικόνιση Νίκης σε μήτρα νομίσματος στον ελληνικό κόσμο, ενώ στον εμπροσθότυπο φέρει ιπτάμενο αετό που σπαράσσει ερπετό³⁸³. Πρόκειται για έναν αρχαϊκά αποδοσμένο τύπο Νίκης με κίνηση σε «εν γούνασι δρόμον»³⁸⁴ προς τα αριστερά, σπεύδοντας να στεφανώσει νικητή αγώνων με το στεφάνι που κρατά στο προτεταμένο δεξί της χέρι (εικ.43). Ο τύπος της Νίκης που ίππεται προς αριστερά ή δεξιά ακολουθείται και από νέες παραλλαγές. Στις πρώιμες κοπές από τα τέλη του 6^{ου} έως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. κρατάει στεφάνι ενώ από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα και εξής εμφανίζονται εκτός από τον κότινο, η ταινία και το κλαδί φοίνικα³⁸⁵.

Έως τα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η Νίκη εμφανίζεται να ίππεται ή να τρέχει με μια εξαίρεση μιας μήτρας όπου και στέκεται (εικ.44). Οι τύποι αυτοί είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα μιας και στο χέρι κρατούσε κότινο για να στεφανώσει τους νικητές. Ο τύπος της καθιστής Νίκης εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ολυμπία στα 440 π.Χ.³⁸⁶ Πρόκειται για τη μήτρα βκ στο γκρουπ C του Seltman στην οποία φοράει χιτώνα και κάθεται σε βάθρο με δύο βαθμίδες απλώνοντας το δεξί χέρι για να στεφανώσει μια λεοντοκεφαλή (εικ.45)³⁸⁷. Η καθιστή αυτή προσωποποίηση της Νίκης έχει προταθεί πως στεφανώνει κρουνό με μορφή λεοντοκεφαλής. Συγκεκριμένα, ίσως πρόκειται για τον εορτασμό της κατασκευής μιας κρήνης ή μιας λουτρικής εγκατάστασης. Η χρονολόγηση του νομίσματος λίγο μετά το 452 π.Χ.,

³⁸² BCD 2004, 25

³⁸³ BCD 2004, 25, Seltman 1921, 12

³⁸⁴ Μουστάκα 1988, 39

³⁸⁵ Μουστάκα 1988, 42

³⁸⁶ Jongkees 1968, 53

³⁸⁷ Seltman 1921, 23

πιθανόν στο 448 π.Χ., η ανακατασκευή λουτρικού συγκροτήματος στην Ολυμπία στα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα και τα εικονογραφικά παράλληλα σε άλλα νομίσματα και αγγεία της εποχής συνηγορούν υπέρ της παραπάνω υπόθεσης³⁸⁸.

Μετά το προαναφερθέν νόμισμα ακολουθεί μια σειρά απεικονίσεων καθιστής Νίκης που κρατά στεφάνι και σκήπτρο, μόνο σκήπτρο ή ταινία. Μια αλλαγή στον τύπο βρίσκουμε σε μήτρα που φέρει καθιστή Νίκη αλλά με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για τη μήτρα οπισθότυπου γβ στο γκρουπ C του Seltman³⁸⁹. Απεικονίζει Νίκη με μακρύ χιτώνα και πέπλο, καθιστή προς τα δεξιά σε τετράγωνη βάση. Το κεφάλι της είναι σκυμμένο και στηρίζεται στο αριστερό της χέρι, που ακουμπά λυγισμένο πάνω στο δεξί της γόνατο, ενώ στο δεξί κρατά δύο κλαδιά δάφνης (εικ.46). Η μορφή είναι γνωστή ως θρηνωδός Νίκη³⁹⁰. Ο Seltman διαφωνεί ως προς τον χαρακτηρισμό θεωρώντας ότι μια μορφή που θρηνεί δεν ταιριάζει στο χαρακτήρα του ολυμπιακού νομίσματος. Πιστεύει πως εικονίζεται σε στάση περισυλλογής και δεν τη συνδέει με κάποιο συγκεκριμένο συμβάν³⁹¹. Κατά μια άλλη άποψη και ύστερα από σύγκριση με εικονογραφικά παράλληλα, η στάση της έχει ερμηνευθεί ως θρήνος ή αγωνία για κάτι που πρόκειται να γίνει. Με τη χρονολόγηση της στα 436 ή 432 π.Χ. συνδέθηκε με την έκρυθμη κατάσταση πριν τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την αγωνία για το μέλλον³⁹². Σχετιζόμενη με τους αγώνες, ερμηνεύθηκε ως διαλογιζόμενη πάνω στην αβεβαιότητα της έκβασης αυτών και στην μεγάλη απόσταση που χωρίζει τη χαρά της νίκης και τη λύπη της ήττας³⁹³.

Στη συνέχεια αλλάζει πάλι η εικονογραφική παράδοση απεικόνισης της Νίκης και εμφανίζεται πάλι ιστάμενη, μετά από περίπου είκοσι χρόνια,

³⁸⁸ Jongkees 1968, 53-56

³⁸⁹ Seltman 1921, 30. Την μορφή της Νίκης πλαισιώνει η επιγραφή ΑΛΕΙΩΝ. Η απουσία του F από αυτή τη μήτρα αλλά και από την προηγούμενη στην κατάταξη του Seltman, γα, αποδίδεται από τον Jongkees σε μη Ηλείο χαρακτή. Βλ. Jongkees 1968, 57. Πρόκειται για τα μοναδικά παραδείγματα χωρίς το δίγαμμα πριν τους ρωμαϊκούς χρόνους.

³⁹⁰ Gabrici 1958, 203. Ο Gabrici θεωρεί πως ετοιμάζεται να στεφανώσει τον τάφο του Πέλοπα.

³⁹¹ Seltman 1921, 36

³⁹² Bellinger and Berlincourt, 1967, 5, Jongkess 1968, 60. Ο Jongkess επιπλέον υποθέτει ότι ο χαρακτήρας της συγκεκριμένης μήτρας δεν ήταν ντόπιος και πιθανόν ήρθε μαζί με τον Φειδία το 432 ή λίγο νωρίτερα. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγείται από την εικονογραφική αλλαγή της Νίκης και το σπάσιμο της ισχυρής παράδοσης με την αφαίρεση του F από το εθνικό όνομα.

³⁹³ Lacroix 1974, 16-21

κρατώντας σκήπτρο και ταινία (εικ.47)³⁹⁴. Η τοποθέτηση αετού στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων και η εναλλαγή κεραυνού και Νίκης στον οπισθότυπο συνεχίζεται έως και την 90η Ολυμπιάδα του 420 οπότε και προστίθενται νέοι εικονογραφικοί τύποι. Στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η μορφή της Νίκης εξαφανίζεται οριστικά από το νόμισμα της Ήλιδας χωρίς να είναι προφανής ο λόγος της απόσυρσης του συγκεκριμένου νομισματικού τύπου³⁹⁵.

Εκτός από τα σύμβολα του Δία, στις πρώιμες αυτές κοπές εμφανίζεται και ο ίδιος ο θεός-προστάτης του ιερού της Ολυμπίας, αν και σε λίγες παραστάσεις. Μια από αυτές έχει απασχολήσει πολύ τους μελετητές. Πρόκειται για κοπή που φέρει στον εμπροσθότυπο αετό να ίππεται προς αριστερά και να κρατά στα νύχια και στο ράμφος ερπετό ενώ στον οπισθότυπο εικονίζει το Δία ιστάμενο. Ο θεός παριστάνεται σε διασκελισμό προς τα δεξιά, το δεξί χέρι υψωμένο κρατά κεραυνό και στο προτεταμένο αριστερό κάθεται αετός που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω (εικ.48). Πρόκειται για την κοπή *ΑΒαι* στην κατάταξη του Seltman και ανήκει στο γκρουπ Β που χρονολογείται στα 471-452 π.Χ.³⁹⁶ Στην μπροστά όψη ανάγραφεται το εθνικό όνομα *ΦΑΛΕΙΟΝ* ενώ στην πίσω η επιγραφή *ΟΛΥΝΠΙΚΟΝ*. Την ίδια παράσταση βρίσκουμε και σε μεταγενέστερη κοπή, *ΑΡβγ*, του γκρουπ C που ο Seltman το τοποθετεί στα 452-432 π.Χ.

Η επιγραφή του οπισθότυπου έχει ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους. Μια πρώτη ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για γενική πληθυντικού και αναφέρεται στους αγώνες³⁹⁷. Σε συνδυασμό με το εθνικό όνομα στον εμπροσθότυπο μπορεί να την εκλάβει κανείς ως δήλωση ότι οι ολυμπιακοί αγώνες ανήκουν στους Ηλείους. Είναι όμως εύλογη η ένσταση του Kraay με το επιχείρημα ότι, εφόσον η κοπή όλων των υπόλοιπων ηλειακών νομισμάτων έχει πραγματοποιηθεί με αφορμή τους αγώνες, γιατί να δηλώνεται αυτό μόνο στο συγκεκριμένο³⁹⁸. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι η λέξη προσδιορίζει το άγαλμα, και συγκεκριμένα αναφέρεται στο αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα του Δία που απεικονίζεται στο εν λόγω νόμισμα και το οποίο αντικαταστάθηκε από αυτό

³⁹⁴ Jongkees 1968, 56

³⁹⁵ Μουστάκα 1988,

³⁹⁶ Seltman 1921, 13

³⁹⁷ Babelon 1907, col. 893, Lambropoulos 1895, 210, Seltman 1921, 19

³⁹⁸ Kraay 1976, 104-105

του Φειδία στα 430 π.Χ.³⁹⁹. Σχετικά με την αφορμή της έκδοσης του τύπου αυτού έχει προταθεί ότι κυκλοφόρησε μετά τη συμφωνία Ηλείων και Λεπρεατών για καταβολή ενός ταλάντου ετησίως από τους τελευταίους στο ιερό της Ολυμπίας⁴⁰⁰.

Σε εμπροσθότυπο νομισμάτων, εξοστρακίζοντας για πρώτη φορά τον αετό και μεταθέτοντας τον στον οπισθότυπο, εικονίζεται η καθιστή μορφή του Δία στα 452-432 π.Χ.⁴⁰¹. Πρόκειται για δύο απεικονίσεις του θεού όπου είναι καθήμενος σε κατατομή προς τα αριστερά στη μια σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο και στην άλλη σε βράχο. Στη μήτρα ΑΖ τα πόδια του καλύπτονται από ιμάτιο, ενώ το δεξί προβάλλεται μπροστά από το αριστερό. Στο δεξί χέρι κρατά κεραυνό και το αριστερό, λυγισμένο και υψωμένο, κρατά σκήπτρο προς τα πίσω. Στην επόμενη μήτρα ΒΑ το ιμάτιο καλύπτει και το αριστερό χέρι, το σκήπτρο στηρίζεται στο δεξί του ώμο και στο δεξί χέρι κάθεται αετός έτοιμος να πετάξει (εικ.49)⁴⁰². Ο συγκεκριμένος εικονιστικός τύπος του Δία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τη φιγούρα του Λυκαίου Δία στα αρχαϊκά νομίσματα της Αρκαδικής Συμπολιτείας που κόβονταν στην Ηραία⁴⁰³.

Έως και το 432 π.Χ. η παραγωγή νομισμάτων του ηλειακού νομισματοκοπείου ήταν μεγάλη⁴⁰⁴. Η Ολυμπία αποτελούσε πόλο έλξης όλων των Ελλήνων και ευημερούσε όπως και οι περισσότερες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοι τους αποκλείστηκαν από τους Σπαρτιάτες από την Άλτη. Η επακόλουθη μείωση της επισκεψιμότητας είχε μεγάλη επίπτωση προφανώς στην οικονομία και το εμπόριο της περιοχής. Η παραγωγή νομισμάτων στις ολυμπιάδες κατά τα έτη 431-421 π.Χ. ήταν μικρή και η χρήση των ίδιων μητρών αρκετά μακροχρόνια⁴⁰⁵. Η παραγωγή λίγων νομισμάτων κατά τη διάρκεια του πολέμου μας οδηγεί και στο συμπέρασμα πως το ηλειακό νόμισμα δεν ήταν αυτό που χρησιμοποιούσε η πελοποννησιακή συμμαχία για τις πολεμικές της προετοιμασίες και επιχειρήσεις⁴⁰⁶.

³⁹⁹ Schwabacher 1939α, 13-14, BCD 2004, 30

⁴⁰⁰ Curtius 1875, 274, Gardner 1879, 15, Gardner 1887, xxxvi

⁴⁰¹ Seltman 1921, 35, Franke 1984, 16

⁴⁰² Seltman 1921, 26-27

⁴⁰³ Ο.π., 35

⁴⁰⁴ BCD 2004, 26, Seltman 1921, 37, Nicolet 1975, 17

⁴⁰⁵ Seltman 1921, 37-38, Seltman 1933, 37, Seltman 1951, 43

⁴⁰⁶ Warren 2003, 318

3.11.2. 420 – 324 π.Χ.: Παραγωγή νομισμάτων από δύο νομισματοκοπεία

Με την ειρήνη του Νικία η Αθήνα και οι σύμμαχοι αυτής αποκτούν και πάλι πρόσβαση στα ιερά, τους αγώνες και το μαντείο της Ολυμπίας. Η παραγωγή νομισμάτων από την 90^η Ολυμπιάδα και εξής διπλασιάστηκε⁴⁰⁷. Επιπλέον, προστίθενται νέοι εικονογραφικοί τύποι. Στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων εμφανίζεται κεφαλή αετού στραμμένη προς τα δεξιά ή αριστερά, έχοντας όμως στον οπισθότυπο πάντα κεραυνό. Κάποιες από τις απεικονίσεις του πτηνού του Δία αποτελούν ίσως τις καλύτερες απεικονίσεις ζώου στο ελληνικό νόμισμα (εικ.50)⁴⁰⁸.

Ο Δίας εικονίζεται τη συγκεκριμένη περίοδο πιο συχνά στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων, κυρίως από το 363 π.Χ. και εξής, έχοντας στον οπισθότυπο αετό. Τα νομίσματα αυτά φέρουν την κεφαλή του θεού στραμμένη πότε δεξιά και πότε αριστερά, με στεφάνι και γενειάδα. Ο αετός εικονίζεται ιστάμενος, συχνά πάνω σε ιωνικό κιονόκρανο, προς τα δεξιά ή τα αριστερά, πλαισιωμένος από το εθνικό όνομα και συχνά ερπετό.

Σημαντική είναι η απεικόνιση κεφαλής Διός στον εμπροσθότυπο νομισμάτων της 91^{ης} Ολυμπιάδας όπου εικονίζεται στραμμένος προς τα δεξιά, φέρων στεφάνι δάφνης (εικ.51). Η συγκεκριμένη απεικόνιση, που βρίσκουμε στη μήτρα ΒQγo στον κατάλογο του Seltman, διαφέρει από τις επόμενες αντίστοιχες όπου επίσης είναι δαφνοστεφής αλλά με διάφορες παραλλαγές κόμμωσης και γενειάδας. Πρόκειται για την απεικόνιση της κεφαλής του χρυσελεφάντινου αγάλματος του Φειδία και υπογράφεται από τον σημαντικό χαρακτή με τα αρχικά ΔΑ⁴⁰⁹.

Η πιο σημαντική όμως αλλαγή στα ηλειακά νομίσματα της περιόδου αυτής είναι η εισαγωγή της απεικόνισης μιας γυναικείας μορφής στον εμπροσθότυπο. Πρόκειται για τη θεά Ήρα, η οποία εικονίζεται σε κατατομή, στραμμένη πότε δεξιά και πότε αριστερά, με στεφάνη στο κεφάλι. Η μακρά σειρά νομισμάτων που ακολουθεί με την απεικόνιση της θεάς φέρει αρχικά στον οπισθότυπο τον κεραυνό.

⁴⁰⁷ Seltman 1921, 43

⁴⁰⁸ BCD 2004, 43

⁴⁰⁹ BCD 2004, 41

Τα νομίσματα με την απεικόνιση της Ήρας προέρχονται από ένα δεύτερο νομισματοκοπείο που ξεκίνησε τη λειτουργία του κατά την 90η Ολυμπιάδα του 420 π.Χ. Το νέο νομισματοκοπείο βρισκόταν υπό την εποπτεία του ναού της Ήρας και προφανώς η κοπή των νομισμάτων γινόταν από την εκμετάλλευση των προσφορών στη θεά⁴¹⁰. Το συμπέρασμα της λειτουργίας ενός δεύτερου και ανεξάρτητου από το πρώτο νομισματοκοπείου συνάγεται όχι μόνο από τους διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους αλλά και από το γεγονός ότι δεν υπάρχει μεταξύ των δύο σειρών νομισμάτων κοινή μήτρα. Αν και μπορεί κανείς να παρατηρήσει πολλές στυλιστικές ομοιότητες ανάμεσα στις κοπές των δύο νομισματοκοπείων, οι οποίες και κυκλοφορούσαν παράλληλα για πάνω από εξήντα χρόνια, δεν έχει εντοπιστεί καμία κοινή κοπή μεταξύ των δύο⁴¹¹.

Μια πιθανή αιτία που οδήγησε πιθανόν στην απόφαση δημιουργίας ενός επιπλέον νομισματοκοπείου ήταν η μεγάλη απαίτηση για στατήρες τη συγκεκριμένη περίοδο, με την αύξηση των επισκεπτών και προσκυνητών μετά το τέλος του πολέμου⁴¹². Επίσης, στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται μια γενικότερη προώθηση των παλαιών γυναικείων λατρειών, που στην περίπτωση της Ολυμπίας συμπίπτει περίπου χρονικά και με την ανέγερση του Μητρώου⁴¹³. Ίσως, η προβολή της λατρείας της Ήρας να υπαγορεύθηκε και από πολιτικές σκοπιμότητες που δεν μπορούμε, όμως να επιβεβαιώσουμε. Μια προσπάθεια σύνδεσης της εικονογραφίας της Ήρας με τη συμμαχία Ηλείων και Αργείων μετά το 421 π.Χ., δεν είναι πιθανό να ευσταθεί μιας και νομίσματα του Άργους με παρόμοιους τύπους δεν φαίνεται να εκδίδονται πριν τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴¹⁴

Η πρώτη κοπή του νέου νομισματοκοπείου εικονίζει τη θεά προς δεξιά, με στεφάνη διακοσμημένη με ανθέμια, την αναγραφή του ονόματος ΗΡΑ στο άνω μέρος και την υπογραφή Λ, μάλλον του χαρακτή. Στον οπισθότυπο φέρει κεραυνό μέσα σε στεφάνι ελιάς (εικ.52)⁴¹⁵. Η αναγραφή του ονόματος της θεάς, όπως προτείνει ο Seltman, είχε ως σκοπό όχι την ταύτιση του

⁴¹⁰ Ο.π., 39

⁴¹¹ Ο.π., Seltman 1921, 86

⁴¹² Seltman 1921, 55-56, 86, Seltman 1933, 163, Gardner 1887, xxxvi,

⁴¹³ Μουστάκα 1988, 42

⁴¹⁴ Gardner 1887, xxxvii, Gardner 1879, 18-19, Αλεξοπούλου 2009, 55, Μουστάκα 1988, 42

⁴¹⁵ Πρόκειται για την κοπή ΕΑΗα του γκρουπ Ε¹ του Seltman 1921, 75.

εικονιζόμενου προσώπου αλλά τη δήλωση του νέου νομισματοκοπείου. Και συνεχίζει, πως εσφαλμένα οι επόμενοι χαρακτες θεώρησαν ότι πρόκειται για τη δήλωση του ονόματος της θεάς και το τοποθέτησαν στη στεφάνη, που από μόνη της είναι έτσι κι αλλιώς δηλωτική της ταυτότητας της⁴¹⁶.

Στις πρώιμες απεικονίσεις της η θεά φέρει στεφάνη διαμορφωμένη ως διάδημα, ενώ στις επόμενες η άνω πλευρά της είναι πιο επίπεδη⁴¹⁷. Επίσης προστίθενται διακοσμητικά στοιχεία όπως ενώτιο και περιδέραιο. Ο κεραυνός στον οπισθότυπο που συνοδεύει τη θεά διαφέρει από αυτόν του νομισματοκοπείου του Δία. Αποτελείται σχεδόν ολόκληρος από φλόγες ενώ ο άλλος διακοσμείται με φτερά, έλικες και άλλα στοιχεία, αν και υπάρχουν μεμονωμένα παραδείγματα επιρροής του ενός από τον άλλο⁴¹⁸. Γίνεται έτσι προφανές ότι οι δύο εγκαταστάσεις χρησιμοποιούσαν διαφορετικούς χαρακτες. Αν και τα στεφάνια που περικλείουν τον κεραυνό είναι πιο διακοσμητικά, οι οπισθότυποι όμως στο σύνολο τους παρουσιάζονται πιο μονότονοι, χωρίς πολλές παραλλαγές⁴¹⁹. Το στεφάνι ελιάς αποτυπώνεται στον οπισθότυπο των νομισμάτων της Ήρας έως το τέλος ενώ στις κοπές του Δία εξαφανίζεται μετά το 365 π.Χ.⁴²⁰. Η απεικόνιση του κεραυνού στον οπισθότυπο των κοπών της Ήρας φαίνεται να εγκαταλείπεται γύρω στα 380 π.Χ. για χάρη του αετού, ο οποίος περικλείεται επίσης από στεφάνι ελιάς⁴²¹.

Αξιοπρόσεκτη είναι μια ομάδα νομισμάτων του νομισματοκοπείου του Δία που τοποθετείται γύρω στα 400 π.Χ. Πρόκειται για νομίσματα που έχουν σχήμα ασπίδας και οι παραστάσεις των εμπροσθότυπων και των οπισθότυπων τοποθετούνται αντίστοιχα στο εξωτερικό και το εσωτερικό αυτής. Για παράδειγμα, κεφαλή αετού εικονίζεται στο εξωτερικό ασπίδας με τονισμένο χείλος ενώ στον οπισθότυπο κεραυνός και εκατέρωθεν αυτού απομιμήσεις λαβών (εικ.53). Σε άλλη κοπή ως επίσημα ασπίδας τοποθετείται αετός που στέκεται προς τα δεξιά και κατασπαράσσει κριό και κεραυνός πάλι

⁴¹⁶ Seltman 1921, 83, BCD 2004, 40

⁴¹⁷ BCD 2004, 41

⁴¹⁸ Seltman 1921, 54

⁴¹⁹ Ο.π., 40, Seltman 1921, 84

⁴²⁰ Τα τελευταία ίχνη του στεφανιού ελιάς στους οπισθότυπους των κοπών του Δία βρίσκουμε στη μήτρα δζ στο γκρουπ Ε με την παρουσία δύο φύλλων ελιάς σε κάθε πλευρά. Βλ. Seltman 1921, 49, 54

⁴²¹ Kraay 1976, 105

στο εσωτερικό της (εικ.54)⁴²². Η παρουσίαση ενός τύπου νομίσματος σαν να ήταν τοποθετημένο πάνω σε ασπίδα δεν αποτελεί καινοτομία της ηλειακής νομισματοκοπίας αλλά απαντάται και αλλού ⁴²³. Η αφορμή για τον συγκεκριμένο τύπο νομισμάτων έχει προταθεί πως ήταν η προετοιμασία των Ηλείων για τον πόλεμο με τη Σπάρτη στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴²⁴.

Μετά από την παραγωγή αυτού του τύπου στατήρων και συγκεκριμένα από την 98^η Ολυμπιάδα του 388 π.Χ., το νομισματοκοπείο του Δία παύει να κόβει στατήρες για περίπου τριάντα χρόνια και περιορίζεται μόνο στην έκδοση υποδιαιρέσεων⁴²⁵. Επίσης, οι ασπιδόμορφοι ήταν οι τελευταίοι στατήρες που έκοψε πριν την εισβολή των Αρκάδων στο ιερό της Ολυμπίας. Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. προχωράει και στην έκδοση των πρώτων χάλκινων νομισμάτων, για τα οποία εκτενής αναφορά γίνεται στο σχετικό κεφάλαιο.

Ένα γεγονός που έχει αφήσει τα ίχνη του στο ηλειακό νόμισμα είναι η εισβολή των Αρκάδων και η κατάληψη του ιερού της Ολυμπίας, με τη βοήθεια της ανασυσταμένης από αυτούς πόλης της Πίσας. Κατά τα έτη 365-363 π.Χ. το ιερό βρισκόταν υπό την αρκαδική κατοχή και οι ολυμπιακοί αγώνες του 364 π.Χ. διοργανώθηκαν από τους Πισάτες. Κατά την 104^η ολυμπιάδα η Πίσα, εκμεταλλευόμενη τους θησαυρούς του ιερού για την πληρωμή των μισθοφορικών στρατευμάτων, έκοψε χρυσά νομίσματα. Μας σώζονται δύο μόνο κοπές που απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή Διός γενειοφόρου και δαφνοστεφούς. Στον οπισθότυπο η μια φέρει το εθνικό όνομα ΠΙΣΑ πλαισιωμένο από τρεις ημίσεους κεραυνούς και η άλλη κεραυνό και εκατέρωθεν αυτού το ίδιο όνομα (εικ.55)⁴²⁶. Η πολύ καλή κατάσταση διατήρησης των παραδειγμάτων που μας σώζονται ίσως υποδηλώνει τη σύντομη χρονικά κυκλοφορία τους⁴²⁷.

Η επιλογή των τύπων που απεικόνισαν οι Πισάτες στα νομίσματα που έκοψαν αποτελούσαν πρόκληση προς τους Ηλείους, οι οποίοι τους αφαίρεσαν την κυριαρχία στο ιερό και κατέστρεψαν την πόλη τους μέσα στον

⁴²² Πρόκειται για κοπές της σειράς XVIII στο γκρουπ E στον κατάλογο του Seltman. Βλ. Seltman 1921, 49, 54, Grose 1979, 6630, SNG Cop. 377, Seltman 1951, 45

⁴²³ BCD 2004, 44.

⁴²⁴ Jongkees 1939, 219-229, Warren 1962, 413-414

⁴²⁵ Ο.π., 46, Seltman 1921, 55

⁴²⁶ Seltman 1921, 56-57, Seltman 1933, 164, 167, Αλεξοπούλου 2009, 57, Gardner 1879, 27, Gardner 1887, xxxvii, Curtius 1875, 275, Kraay 1976, 106

⁴²⁷ Seltman 1921, 57

6ο αιώνα π.Χ. Οι πρώτες κοπές της Ήλιδας κατά την πρώτη ολυμπιάδα, μετά την ανακατάληψη της Ολυμπίας, μπορεί να θεωρήσει κάποιος ότι αποτελούν απάντηση στην πρόκληση αυτή της Πίσας⁴²⁸. Το νομισματοκοπείο του Δία στα 360 π.Χ. έκοψε νομίσματα που στον εμπροσθότυπο εικόνιζαν κεφαλή του θεού με στεφάνι δάφνης και στον οπισθότυπο μια γυναικεία κεφαλή στραμμένη προς δεξιά, με ενώτιο και σφενδόνη στα μαλλιά (εικ.56). Την απεικόνιση του Δία πλαισίωνε το εθνικό ΦΑΛΕΙΟΝ ενώ την κεφαλή συνόδευε η επιγραφή ΟΛΥΜΠΙΑ⁴²⁹. Πρόκειται για την απεικόνιση της νύμφης Ολυμπίας και όχι της Ήρας, η οποία επιβεβαιώνεται και από την επιγραφή αλλά και από την έλλειψη στεφάνης. Η επιγραφή του εμπροσθότυπου συνδέεται με αυτή της πίσω όψης και μαζί στέλνουν το μήνυμα ότι η Ολυμπία ανήκει στους Ηλείους⁴³⁰. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο εν λόγω νομισματοκοπείο ξεκίνησε πάλι η έκδοση στατήρων, μετά από τη διακοπή στα 388 π.Χ. Επίσης, μετά από την πρώτη αυτή κοπή, στην επιγραφή ΦΑΛΕΙΟΝ αντικαθίσταται το Ο με Ω⁴³¹.

Η επαναδραστηριοποίηση του νομισματοκοπείου της Ήρας κατά την ίδια Ολυμπιάδα, μετά την ανακατάληψη του ιερού, εγκαινιάζεται με κοπή που φέρει επίσης τη νύμφη Ολυμπία στον εμπροσθότυπο και αετό στον οπισθότυπο (εικ.57)⁴³². Η αφορμή για τον τύπο αυτό είναι προφανώς η ίδια πολιτική δήλωση, η οποία σε αυτή την περίπτωση είναι ακόμα πιο σημαντική γιατί η νύμφη παίρνει τη θέση της ίδιας της θεάς. Μετά την αρχική αυτή κοπή η νύμφη αντικαθίσταται πάλι από την Ήρα στον εμπροσθότυπο όλων των επόμενων εκδόσεων στατήρων και εμφανίζεται μόνο σε υποδιαίρεσεις έως το κλείσιμο του νομισματοκοπείου⁴³³.

Μετά από τις αλλαγές που επέφερε η αναστάτωση των χρόνων 365-363 π.Χ. στο ηλείακό νόμισμα, η επιλογή των ίδιων εικονιστικών τύπων διατηρήθηκε αμετάβλητη για πολλά χρόνια. Προς το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., πιθανόν στα 323 π.Χ, το νομισματοκοπείο της Ήρας παύει να λειτουργεί. Αν και υπήρξε παραγωγικότερο και με πιο προσεγμένες τεχνικά κοπές από αυτές

⁴²⁸ Ο.π., 58

⁴²⁹ BCD 2004, 52-53, Seltman 1921, 58, Gardner 1887, xxxvii, 71

⁴³⁰ BCD 2004, 53, Seltman 1921, 61

⁴³¹ Gardner 1879, 13, Seltman 1921, 62

⁴³² BCD 2004, 54, Seltman 1921, 92, Kraay 1976, 106

⁴³³ BCD 2004, 54

του αντίστοιχου του Δία, η παύση της λειτουργίας του οφείλεται πιθανόν στο γενικευμένη κλείσιμο νομισματοκοπείων στον ελληνικό χώρο μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου⁴³⁴. Υπάρχει και η άποψη ότι έπαψε να κόβει στατήρες αλλά συνέχισε, ίσως μέχρι λίγο μετά το 300 π.Χ., να εκδίδει υποδιαίρεσεις⁴³⁵. Το νομισματοκοπείο του Δία συνέχισε τη νομισματική παραγωγή ίσως γιατί είχε συνδεθεί με τη σημαντική και πανελλήνια λατρεία του θεού στην Ολυμπία.⁴³⁶

Όπως προαναφέραμε, με το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου οι Ηλείοι εγκατέλειψαν την πελοποννησιακή συμμαχία και προσχώρησαν σε νέα με την Αθήνα, το Άργος και τη Μαντίνεια. Στο τέλος του 5^{ου} αιώνα Σπάρτη και Ήλιδα ενεπλάκησαν σε πολεμική σύγκρουση, με τον βασιλιά Άγη να εισβάλλει στο κράτος των Ηλείων περίπου στα 400 π.Χ. και να το λεηλατεί. Μια από τις συνέπειες ήταν η επανασυμμαχία τους με τους Σπαρτιάτες έως ότου οι τελευταίοι ηττηθούν από τον Επαμεινώνδα στη μάχη των Λεύκτρων. Στο εξής η Ήλιδα συνάπτει συμμαχία με τη Θήβα, η οποία όμως μεταβάλλεται ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Τέλος, μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα αναπτύσσονται οι φιλικές σχέσεις με τη Μακεδονία, οι οποίες και αυτές είναι κατά καιρούς ευμετάβλητες.

Τα προαναφερθέντα, εν τάχει, ιστορικά γεγονότα δεν έχουν αφήσει κανένα ίχνος στα ολυμπιακά νομίσματα. Πιθανόν αυτό να είναι αναμενόμενο μιας και αφορούν την πόλη της Ήλιδας και όχι την Ολυμπία, με την οποία συνδέεται περισσότερο η παραγωγή και διευθέτηση των παραμέτρων της νομισματοκοπίας⁴³⁷. Η τελευταία διαπίστωση επιβεβαιώνεται από τις κοπές των χρόνων 365-363 π.Χ. και τις αμέσως επόμενες από αυτές, που σχετίζονται με ανακατατάξεις στο ίδιο το ιερό και όχι στην πόλη της Ήλιδας.

⁴³⁴ Seltman 1921, 105

⁴³⁵ Seltman 1921, 104

⁴³⁶ Seltman 1921, 69-70

⁴³⁷ Seltman 1921, 56

3.11.3. 324 – 191 π.Χ.: Όψιμη περίοδος αυτόνομης νομισματικής παραγωγής

Όπως προαναφέρθηκε, το νομισματοκοπείο του Δία συνέχισε τη νομισματική παραγωγή μετά την παύση του νομισματοκοπείου της Ήρας, ίσως γιατί δεν θεωρήθηκε πολιτικά ορθό από τους Μακεδόνες να καταργηθεί λόγω της σύνδεσης του με την κυρίαρχη θεότητα στο πανελλήνιες σημασίας ιερό της Ολυμπίας. Η παραγωγή όμως στατήρων στο εξής μειώθηκε κατά πολύ. Αντίθετα, παρατηρείται μεγάλη παραγωγή δραχμών και ημίδραχμων.

Ο Seltman αποδίδει τη μείωση της παραγωγής στατήρων στη μειωμένη ζήτηση λόγω της αφθονίας, της δημοτικότητας και της εμπορικής αξίας των αλεξανδρινών τετράδραχμων⁴³⁸. Είναι επίσης πιθανό ότι η Ολυμπία έπαψε για μια περίοδο να κόβει νομίσματα μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου⁴³⁹. Είτε υπήρξε διακοπή των εκδόσεων για ένα διάστημα είτε όχι, δεν υιοθετήθηκαν τύποι σχετιζόμενοι με τους τύπους του Αλεξάνδρου αλλά διατηρήθηκαν οι προϋπάρχοντες⁴⁴⁰.

Οι σποραδικές πλέον κοπές αργυρών στατήρων χρονολογούνται από το πρώτο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ. έως και το 255/250 π.Χ. Κυκλοφορούν μαζί με τρεις ομάδες αργυρών ημίδραχμων. Ο εμπροσθότυπος αυτών φέρει κεφαλή Διός ενώ στον οπισθότυπο εικονίζεται κεραυνός σε στεφάνι και τα αρχικά ΑΡ ή ΑΡΙ στην πρώτη (εικ.58), αετός σε κιονόκρανο στη δεύτερη (εικ.59) και αετός με φίδι στην τρίτη (εικ.60)⁴⁴¹.

Εκτός από τα ημίδραχμα πολλοί στατήρες του πρώτου τετάρτου του 3^{ου} αιώνα π.Χ. φέρουν τα αρχικά ΑΡ ή ΑΡΙ (εικ.61). Οι κοπές αυτές έχουν συνδεθεί με τον τύρανο Αριστότιμο και το μικρής διάρκειας καθεστώς του στην Ήλιδα στα 271 π.Χ.⁴⁴². Η υπόθεση αυτή έχει όμως αντικρουστεί με το επιχείρημα ότι το πλήθος των νομισμάτων που φέρουν τα εν λόγω αρχικά είναι μεγάλο και δεν θα μπορούσαν να κοπούν μέσα σε πέντε μήνες, όσο

⁴³⁸ Ο.π., 70. Βλ. επίσης Gardner 1887, xxxvii

⁴³⁹ BCD 2004, 70

⁴⁴⁰ Αλεξοπούλου 2009, 58

⁴⁴¹ Στην κατάταξη του Seltman ανήκουν στο γκρουπ J και K τα οποία ο Walker θεωρεί πως εσφαλμένα χρονολογούνται στα 323-271 και 271-191 π.Χ. αντίστοιχα. Βλ. BCD 2004, 70, Seltman 1921, 67-73

⁴⁴² Gardner 1879, 38, Gardner 1887, xxxviii, Αλεξοπούλου 2009, 59

μεγάλες και να ήταν οι ανάγκες του καθεστώτος για την αμοιβή μισθοφόρων κατά την αντίθετη άποψη. Επιπλέον, αναγράφονται σε νομίσματα που εμφανώς χρονολογούνται νωρίτερα ή αργότερα από το 271 π.Χ.⁴⁴³. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση να πρόκειται για αρχικά αξιωματούχων ή υπεύθυνων του νομισματοκοπείου⁴⁴⁴.

Από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής τα νομίσματα που κόβονται έχουν μικρότερο βάρος. Οι τελευταίοι στατήρες που εκδόθηκαν βάσει του προηγούμενου σταθμητικού κανόνα χρονολογούνται γύρω στα 255-250 π.Χ. ενώ τα αντίστοιχα τελευταία ημίδραχμα ίσως λίγο νωρίτερα, προς το τέλος της δεκαετίας 260 και αρχές της δεκαετίας 250 π.Χ.⁴⁴⁵. Τα ημίδραχμα ήταν η πρώτη υποδιαίρεση που εκδόθηκε με μειωμένο βάρος⁴⁴⁶. Εικονογραφικά χωρίζονται σε δύο μεγάλες ομάδες. Στην πρώτη, που προηγείται χρονολογικά, εικονίζεται κεφαλή Διός στον εμπροσθότυπο και αετός ιστάμενος σε κιονόκρανο στον οπισθότυπο. Κυκλοφορούσε παράλληλα με τους τελευταίους «βαρείς» στατήρες καθώς συνδέεται με αυτούς με την αναγραφή γραμμάτων στον οπισθότυπο. Η δεύτερη φέρει τον ίδιο εμπροσθότυπο αλλά κεραυνό μέσα σε στεφάνι ελιάς στην πίσω όψη⁴⁴⁷. Στις παραστάσεις του οπισθότυπου δεν υπάρχουν πλέον γράμματα όπως και στις δραχμές που έπονται⁴⁴⁸. Οι εικονιστικοί τύποι ομοιάζουν με αυτούς του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁴⁹

Στις αρχές ή τα μέσα της δεκαετίας 240 π.Χ. ακολουθεί ένα μεγάλο σύνολο από μειωμένου βάρους δραχμές στις οποίες εικονίζεται ο αετός στον εμπροσθότυπο και ο κεραυνός στον οπισθότυπο (εικ.62)⁴⁵⁰. Η χρονολόγηση της κυκλοφορίας τους τοποθετείται στα 230-190 π.Χ.⁴⁵¹ ή στα 245-210

⁴⁴³ Seltman 1921, 69, BCD 2004, 70, Oeconomides and Nicolet 1993, 198

⁴⁴⁴ BCD 2004, 70

⁴⁴⁵ BCD 2004, 70, 75

⁴⁴⁶ Τα μειωμένου βάρους ημίδραχμα ήταν η πιο διαδεδομένη υποδιαίρεση στην Πελοπόννησο κατά τον 3^ο και 2^ο αι. π.Χ. Στον 3^ο αι. υιοθετήθηκε και από την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Βλ. Mørkholm 1991, 154

⁴⁴⁷ Mørkholm 1991, 154, Oeconomides and Nicolet 1993, 194

⁴⁴⁸ BCD 2004, 75

⁴⁴⁹ Seltman 1921, 75, Schwabacher 1939b, 253

⁴⁵⁰ Ο.π.

⁴⁵¹ Schwabacher 1939b, 241-249

π.Χ.⁴⁵². Παράλληλα κυκλοφορούν λίγοι σε αριθμό μειωμένου βάρους στατήρες⁴⁵³.

Όσον αφορά τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου αυτής, κανένα δεν καταγράφεται νομισματικά. Η κατάληψη της εξουσίας της Ήλιδας από τον στρατηγό του Αντίγονου, Τελέσφορο, στα 312 π.Χ., η σύντομη τυραννία του Αριστότιμου, αν και πολλοί αναγνωρίζουν νομισματικές μαρτυρίες, οι έριδες των διαδόχων, η αιτωλική επιρροή και τα γεγονότα πριν την είσοδο του κράτους των Ηλείων στην Αχαϊκή Συμπολιτεία δεν άφησαν κανένα ίχνος στις νομισματικές κοπές⁴⁵⁴. Πάραυτα, μπορεί να ανιχνεύσει κανείς επιρροές στην νομισματική παραγωγή. Η διακοπή λειτουργίας του ενός εκ των δύο νομισματοκοπείων, η περιορισμένη έκδοση στατήρων στα χρόνια που ακολούθησαν το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου και η αλλαγή στον σταθμητικό κανόνα οφείλονται στην ταραγμένη περίοδο των διαδόχων και στις γενικότερες ιστορικές ανακατατάξεις στην Πελοπόννησο.

3.11.4. 191 – 146 π.Χ.: Η Ήλιδα μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας

Η παραγωγή αυτόνομων αργυρών νομισμάτων παύει στα 191 π.Χ. με την είσοδο της Ήλιδας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία. Στο εξής, οι αργυρές κοπές με τη σφραγίδα του ηλειακού κράτους αφορούν νομίσματα της συμπολιτείας⁴⁵⁵. Εκτός από στατήρες, η Ήλιδα εξέδωσε μια μακρά σειρά από ομοσπονδιακά τριόβολα⁴⁵⁶. Στον εμπροσθότυπο αυτών εικονίζεται δαφνοστεφής κεφαλή Διός και στον οπισθότυπο το μονόγραμμα της συμπολιτείας, αρχικά αξιωματούχων και τα αρχικά FA μέσα σε στεφάνι δάφνης (εικ.63)⁴⁵⁷.

Η νομισματική παραγωγή αφορούσε, εκτός από αργυρά, και χάλκινα νομίσματα με τους τύπους της Συμπολιτείας κατά τα διαστήματα από το 191 έως το 146 π.Χ. και ύστερα πάλι από το 86 έως το 30 π.Χ.⁴⁵⁸. Η εικονογραφία

⁴⁵² Troxell 1971, 41-94, BCD 2004, 70, Newell 1929, 12-16

⁴⁵³ Πρόκειται για τους στατήρες που ο Seltman λανθασμένα τοποθετεί στο γκρουπ L και τους χρονολογεί μετά το 191 π.Χ. Βλ. Seltman 1921, 73, BCD 2004, 70

⁴⁵⁴ Seltman 1921, 70, 73

⁴⁵⁵ BCD 2004, 70

⁴⁵⁶ Warren 1999, 377

⁴⁵⁷ BCD 2006, 172-174

⁴⁵⁸ BCD 2006, 172-177, Gardner 1879, 45, Gardner 1887, xxiii-xxx, xxvii, SNG Cop., no 296-313'09

τους ακολουθούσε τους τύπους των αργυρών κοπών. Είναι πιθανό να παρήγαγαν και αυτόνομα χάλκινα μιας και είναι σπάνιες οι ομοσπονδιακές χάλκινες κοπές που μας σώζονται και αναγράφουν το εθνικό των Ηλείων⁴⁵⁹.

Ο σταθμητικός κανών βάσει του οποίου κόβονταν τα νομίσματα αυτής της περιόδου ήταν αυτός της Αχαϊκής Συμπολιτείας⁴⁶⁰. Πρόκειται για έναν μειωμένου βάρους αιγινήτικο κανόνα, ο οποίος όμως δεν ήταν επινόηση της ομοσπονδίας αλλά προϋπήρχε στην Πελοπόννησο ήδη από το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁶¹

Με την οριστική επικράτηση των Ρωμαίων και τη διάλυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας η Ήλιδα συνεχίζει να εκδίδει χάλκινες κοπές. Οι εικονογραφικοί τύποι των ύστερων αυτών κοπών άλλοτε σχετίζονται με αυτούς του παρελθόντος και άλλοτε όχι.

Συμπεράσματα

Μέσα από την εξέταση της ιστορίας, της τοπογραφίας και της νομισματικής παραγωγής της πόλης της Ήλιδας μπορεί κανείς να σταθεί σε μερικά ζητήματα που ανακύπτουν αλλά και να καταλήξει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Η Ήλιδα υπήρξε μια οργανωμένη πόλη-κράτος. Αν και η πόλη, όπως και οι θεσμοί, της φαίνεται πως λειτουργούσαν ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, πιθανόν μέσα από ένα συνοικισμό των γύρω κωμών και την επακόλουθη μετακίνηση πληθυσμών προς το κέντρο, αναπτύχθηκε περισσότερο κατά την κλασική εποχή. Από εκεί και έπειτα είναι αδιαμφισβήτητη η ανάπτυξη και η εξέλιξη της.

Η παρουσία της στα περισσότερα από τα μεγάλα γεγονότα της ελληνικής ιστορίας είναι επιβεβαιωμένη αλλά όχι καταλυτική. Πάραυτα, η σύνδεση της με το ιερό της Ολυμπίας την καθιστά βασικό πρωταγωνιστή των εξελίξεων στην περιοχή. Η εποπτεία του πανελληνίας σημασίας ιερού και η διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων αποτέλεσε πάντα προτεραιότητα και

⁴⁵⁹ Οι χάλκινες κοπές έχουν αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο.

⁴⁶⁰ Seltman 1921, 74, BCD 2004, 70,

⁴⁶¹ Mørkholm 1991, 154

κύριο μέλημα του κράτους των Ηλείων. Ο προσανατολισμός της πολιτικής της είχε πάντα ως γνώμονα τη διατήρηση του ελέγχου του ιερού, το οποίο συχνά χρησιμοποιούσε ως πολιτικό όργανο και μέσο επιβολής των συμφερόντων της.

Ένα ακόμη βασικό μέλημα και κίνητρο της εξωτερικής της πολιτικής ήταν ο έλεγχος των άλλων πόλεων της ηλειακής επικράτειας. Η δημιουργία μιας τοπικής ηγεμονίας και η διατήρηση της πάση θυσία αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για σύναψη ή διάλυση συμμαχιών με τις άλλες ελληνικές πόλεις-κράτη. Δημιούργησε ένα ιδιόμορφο καθεστώς περιοικίδων πόλεων και συνεχώς άλλαζε τα σύνορα της ανάλογα με την προσάρτηση ή ανεξαρτητοποίηση αυτών. Επίσης, οι σχέσεις της με πόλεις όπως η Σπάρτη και η Αρκαδία υπήρξαν πάντα ταλαντευόμενες λόγω των κατακτητικών βλέψεων αυτών σε περιοχές που η Ήλιδα θεωρούσε πως της ανήκαν.

Όσον αφορά τη νομισματοκοπία του κράτους της Ήλιδας, δεν φαίνεται να επηρεάζεται άμεσα από την ιστορία των Ηλείων. Πρόκειται για μια σειρά νομισμάτων που είναι σταθερά προσανατολισμένη στο πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας και τις ανάγκες αυτού. Όπως προείπαμε, η μακροχρόνια ιστορία της Ήλιδας καθορίζεται κατά πολύ από την μεγάλη της επιθυμία να διατηρήσει πρωτίστως την κηδεμονία του ιερού και δευτερευόντως την τοπική της ηγεμονία. Πάραυτα, ο εντοπισμός γεγονότων και σημαντικών στιγμών της ηλειακής ιστορίας στην εικονογραφία των κοπών γίνεται μόνο υποθετικά και συγκριτικά με άλλες περιπτώσεις. Το ίδιο ισχύει και για τις παραμέτρους της νομισματικής παραγωγής, οι οποίες φαίνεται ότι επηρεάζονται από τις ιστορικές συνθήκες αλλά πάλι μόνο υποθετικά μπορούμε να τις συνδέσουμε με κάποιες από αυτές.

Η αιτία ύπαρξης της συγκεκριμένης νομισματοκοπίας δεν διαφέρει από αυτή των άλλων πόλεων⁴⁶². Πρωτίστως, ζητούμενο ήταν η κάλυψη των οικονομικών αναγκών ενός οργανωμένου κράτους. Στη συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση οι ανάγκες αυτές ήταν πιο επιτακτικές γιατί συμπληρώνονταν και από τις οικονομικές απαιτήσεις ενός μεγάλου ιερού και ενός πανελλήνιου αθλητικού γεγονότος. Η καθημερινή επίσκεψη προσκυνητών και η αρθρόα

⁴⁶² Hansen and Nielsen 2004, 144

προσέλευση θεατών κατά τη διάρκεια των Ολυμπιάδων συνοδεύονταν από πολλές εμπορικές δραστηριότητες.

Η ύπαρξη ενός τοπικού νομίσματος, του οποίου ήταν και υποχρεωτική η χρήση μέσα στις εγκαταστάσεις της Άλτης, διευκόλυνε όλες τις χρηματικές συναλλαγές. Η ανταλλαγή των νομισμάτων των άλλων πόλεων, που έφερναν μαζί τους οι επισκέπτες, με το τοπικό συνάλλαγμα αποτελούσε, επιπλέον, μια βασική πηγή εσόδων για το ιερατείο. Με αυτό τον τρόπο οι αρχές είχαν τον έλεγχο του εμπορίου που λάμβανε χώρα στην περιοχή⁴⁶³. Η θεωρία ότι τα ολυμπιακά νομίσματα αποτελούσαν αναμνηστικά που έπαιρναν μαζί τους οι επισκέπτες του ιερού δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η έκδοση ενός νομίσματος με τους τύπους της κυρίαρχης θεότητας μιας περιοχής και η υποχρεωτική χρήση του στις τοπικές συναλλαγές αποτελεί έναν από τους λόγους ύπαρξης μιας τοπικής νομισματοκοπίας.

Όσο άμεση και σημαντική κι αν είναι η σύνδεση των ηλειακών νομισμάτων με το ιερό της Ολυμπίας, η νομισματική παραγωγή δεν μπορεί να υφίστατο χωρίς το πλαίσιο ενός οργανωμένου κράτους. Το κράτος των Ηλείων είχε θεσμούς και δομές που μπορούσαν να στηρίξουν μια τέτοια λειτουργία ακόμα και αν αυτή δεν ελάμβανε χώρα μέσα στην πρωτεύουσα του. Θα πρέπει να θεωρείται αυτονόητη η εμπλοκή των αρχών της Ήλιδας στην νομισματική δραστηριότητα, πάντα σε συνεννόηση με το ιερατείο. Άλλωστε οι Ηλείοι είχαν την ευθύνη για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων και καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους ήταν σταθερά προσανατολισμένοι στη διατήρησης της εξουσίας τους στο ιερό. Δεν θα μπορούσε να φανταστεί κανείς, λοιπόν, ότι θα άφηναν χωρίς έλεγχο την παραγωγή νομισμάτων και όλες τις παραμέτρους της. Θεωρούμε λοιπόν, ότι ζητήματα όπως η επιλογή και χρήση των συγκεκριμένων εικονογραφικών τύπων και η θέση του νομισματοκοπείου ήταν προαποφασισμένα από το κράτος των Ηλείων και με σταθερό προσανατολισμό προς την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του μεγάλου πανελλήνιου ιερού. Μπορεί η κοπή των νομισμάτων να γινόταν στο ιερό από δύο νομισματοκοπεία αντίστοιχα με τις δύο μεγάλες θεότητες, όμως και τα δύο βρισκόνταν κάτω από την επίβλεψη και τον έλεγχο των Ηλείων.

⁴⁶³ Psoma 2008, 239

Τα νομίσματα που φέρουν τη σφραγίδα του ηλειακού κράτους αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο της νομισματικής παραγωγής της Πελοποννήσου. Με την καλλιτεχνική τους αρτιότητα και την ποικιλία των τύπων τους ξεχωρίζουν και καθίστανται επάξιοι εκπρόσωποι της περιοχής που γέννησε τους ολυμπιακούς αγώνες και φιλοξένησε ένα από τα σπουδαιότερα ιερά της αρχαιότητας.

Βιβλιογραφία

Ξένη βιβλιογραφία:

- Babelon, E.** 1907. *Traité des monnaies grecques et romaines*, 2e partie
BCD Collection, Coins of Olympia, Auction Leu 90 (10 May 2004)
BCD Collection, Coins of the Peloponnesos: LHS Auction 96, (8-9 May 2006)
- Bellinger, A.R., Berlincourt, M.A.** 1962. *Victory as a Coin Type*, New York
- Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World**
- Bultrighini, U.** 1990. *Pausania e le tradizioni democratiche (Argo e Elide)*. Padua
- Capreedy, J.** 2008. "A League within a League: The Preservation of the Elean Symmachy", *Classical World* - Volume 101, Number 4, Summer 2008, σ. 485-503
- Caprio, J., A.** 2005. *An Allied. History of the Peloponnesian League: Elis, Tegea, and Mantinea*, (diss. University of British Columbia, Canada).
- Cartledge, P. A.** 1987. *Agasilaos and the crisis of Sparta*. London
- Curtius, E.** 1875. «Münzen von Olympia», *ZfN2*, σ.265-278
- Demand H. Nancy.** 1990. *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece. Flight and Consolidation*. University of Oklahoma Press: Norman and London
- Dušanić, S.** 1991. "Plato's academy, Elis and Arcadia after Leuctra: some observations", in *Achaia und Elis in der Antike: des 1 Internationalen symposiums*, Athen 19-21 Mai 1989, σ.81-86
- Eder, B., Mitsopoulos –Leon, V.** 1999. "Zur Geschichte der Stadt Elis vor dem synoikismos von 471 v. Chr.: Die Zeugnisse der Geometrischen und Archaischen Zeit" *Ojh* 68, 1999, σ.1-40
- Eder, B.** 1999. "Ancient Elis in the Dark Ages" στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σ. 263–268

- Falkner, Caroline**, 1996. "Sparta and the Elean War, ca 401/400 B. C.: Revenge or Imperialism?" *Phoenix* Vol. 50, No. 1 (Spring, 1996), σ.17-25
- Falkner, Caroline**, 1999. "Sparta and Lepreon in the Archidamian War" (Thuc. 5.31.2- -5), *Historia* 48 (1999), σ.385-394
- Franke, P.R.** 1984. "Olympia und seine Münzen", *Antike Welt* 15, 2, σ.14 - 26
- Gabrici, E.** 1958. "La Nike funebre delle monete di Elis", *ANS Centennial*, σ.201-208
- Gardner, P.** 1887. *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Peloponnesus* (excluding Corinth), London
- Gardner, P.** 1879. "The coins of Elis", *NC XIX*, London, σ. 221-273.
- Gehrke, H.-J.** 1985. *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Munich
- Grose, S.W.** 1979. *Fitzwilliam Museum, Catalogue of the Mc-Clean Collection of Greek Coins*, Vol. II, Chicago
- Hammond, N. G. L.** 1967. *Epirus*. Oxford Clarendon Press
- Hansen, M. H., Nielsen, T. H.** 2004. "Coins as Evidence for *Polis* identity" in Hansen M.H., Nielsen, T.H. (eds), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford, σ.144-149
- Hönle, A.** 1968. *Olympia in der Politik der Griechischen Staatenwelt (von 776 bis zum Ende des 5. Jahrhunderts)*, (diss. Tübingen.)
- Hornblower, S.** 2000. «Thucydides, Xenophon, and Lichas: Were the Spartans Excluded from the Olympic Games from 420 to 400 B. C.?» *Phoenix*, Vol. 54, No. 3/4, Autumn - Winter, 2000, σ. 212-225
- Jacoby, F.** 1958. *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrHist)*
- Jongkees, J.H.** 1968. "Notes on Coin Types of Olympia", *RN* 1968, σ.51-61
- Jongkees, J.H.** 1939. "Zur Chronologie der Münzen von Olympia", *JDAI* 54, 1939, σ.219-229
- Kagan, D.** 1974. *The Archidamian War*, Cornell University
- Kraay C., M., Hirmer, M.** 1966. *Greek Coins*, London

- Kraay, C. M.** 1976. *Archaic and Classical Greek Coins*. London
- Lacroix, L.** 1974. *Etudes d'archéologie numismatique*, Paris
- Lambropoulos, A.** 1895. "Beiträge zur griechischen Numismatik (Elis, Korinth)", *ZfN* 19 (1895), σ. 204-234
- Milavic, A.** 1992. «Ancient Olympia: The place, the games», *The Celator*, Vol. 6, No 7, 1992, σ. 6-16
- Milne, J. G.** 1931. "The coinage of the Eleans" *NC* 11 (5th Series), σ.171-180
- Mitsopoulos - Leon, V.** 1989. «Tonplatten - Gebrannt oder Luftgetrocknet - aus dem Theaterbereich in Elis», στο *Μελετήματα, Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία: ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο*, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, σ. 321-327
- Morgan C.**, 1990. *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eight century BC*, Cambridge
- Morgan C.** 2000. "Politics without the Polis: Cities and the Achaean Ethnos, c. 800-500 BC" in Brock R., Hodkinson, S., (eds), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, σ. 190-211
- Mørkholm, O.** 1991. *Early Hellenistic coinage from the accession of Alexander to the Peace of Apamea (336 -186 B.C)*, Cambridge
- Moustaka, A.** 1999. "Die Fundmünzen der Sudostraburg", *IX Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin, σ. 152-180, taf. 42-45
- Newel, E. T.** 1929. «Alexander Hoards IV. Olympia», *ANSMN* 39, New York, σ.1-27
- Nicolet-Pierre, H.** 1975. "Remarques sur la chronologie relative des plus anciennes séries de statères éléens", in: *RN* 6, 17 (1975), σ. 6-18.
- Nikolet-Pierre H.** 1992. "A propos de monnaies d'Elis portant des contremarques", *Bulletin de la Société française de numismatique* 47 (1992), σ.287-289.
- Nicolet - Pierre, H.** 1998. "Quelques remarques sur le monnayage de bronze d' Elis et de Tegee", *RN* 153, σ.41-44
- Nielsen T.H.** 2007. *Olympia and the Classical Hellenic City-State Culture*, Copenhagen.

- Oeconomides – Karamessini, M.** 1989. « A propos du tresor de Lappa IGCH35 » in G. Le Rider, et. al., *Kraay-Mørkholm Essays. Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm*, (Louvain-la-Neuve, 1989), σ.217-223
- Oeconomides – Karamessini, M., Nicolet - Pierre, H.** 1993. « Recherches sur le monnayage d' Elis-Olympie à l' époque hellénistique » in *Proc. XIth Intl. Numis. Congr.*, Brussels, 8-13 September 1991, Brussels, σ. 193-203
- Psoma, S.** 2008. "Panegyris Coinage" *AJN* 20, σ.227-255
- Rice, J. D.** 1983. *The Greek state of Elis in Hellenistic times*, Ann Arbor, University Microfilms
- Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft**, Band X
- Roy, J.**, 1994. "Thebes in the 360s B.C." *The Cambridge Ancient History Vol. 6: The Fourth Century B.C.*, σ. 187-208.
- Roy, J.** 1997a "The Perioikoi of Elis" in Hansen M.H., *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community. Symposium August, 29-31 1996. Acts of the Copenhagen Polis Centre vol. 4*, Copenhagen, σ.282-320
- Roy, J.** 1997b. "Spartan Aims in the Spartan-Elean War of ca. 400: Further Thoughts", *Electronic Antiquity* 3.6 (February 1997)
- Roy, J.** 1998. "Thucydides 5.49.1-50.4: The Quarrel between Elis and Sparta in 420 BC, and Elis' Exploitation of Olympia", *Klio* 80, σ.360-368
- Roy, J.** 1999. "Les cites d'Elide," in *Le Peloponnese. Archéologie et histoire, textes rassemblés par Josette Renard* (Rennes), σ.151-176
- Roy, J.** 2000a. " The frontier between Arkadia and Elis in Classical Antiquity" in Flensted-Jensen P., Hansen M.H., Nielsen T.H., Rubinstein L. (eds), *Polis and Politics*", Copenhagen, Museum Tusulanum Press, σ. 133-156
- Roy, J.** 2000b. "Problems of Democracy in the Arcadian Confederacy 370-362 BC" in Brock R., Hodkinson, S., (eds), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, σ.306-326

- Roy, J.** 2002. "Synoikism of Elis" in Nielsen, T. H.(ed.), *Even more studies in the ancient Greek Polis, Papers from the Copenhagen Polis Centre 6.*, Stuttgart, σ.249-264.
- Roy, J.** 2004. "Elis" in Hansen M.H., Nielsen, T.H. (eds), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation.* Oxford, σ.399-504
- Roy J.** 2009. "Agis II of Sparta at Heraea in 400 B.C.", *Classical Quarterly* 59.2, σ. 437–443
- Schepens, G.** 2004. "La guerra di Sparta contro Elide," in Lanzillotta, E. (ed), *Ricerche di antichità e tradizione classica*, Tivoli, σ. 1–89
- Schrader, H.** 1937. «Zur Chronologie der elischen Münzen», *AE* 1937, σ.208-216
- Schwabacher, W.** 1939a. "Contributions to Greek Numismatics", *NC* 1939
- Schwabacher, W.** 1939b. "A Hoard of Drachms from Elis", *NC* 1939, σ.239-265
- Seltman, C.** 1921 "The Temple Coins of Olympia", *Nomisma* 8, 9, 11 (1913, 1914, 1921). Ausgabe Cambridge
- Seltman, C.** 1933. *Greek Coins*. London
- Seltman, C.** 1948. "Greek Sculpture and some Festival Coins", *Hesperia* 17, 1948, σ.71-85
- Seltman, C.** 1951. "The Katoche Hoard of Elean Coins", *NC* 1951, σ. 40-55
- Strauss, P.** 1990. *Collection Maurice Laffaille. Monnaies grecques en bronze*. Basel.
- Sylloge Nummorum Graecorum**, The Royal Danish Collection, Copenhagen 1942-1977
- The Princeton Encyclopedia of Classical sites, 1976:** Yalouris,N. "Elis", 300
- Thompson, M., Mørkholm O., Kraay C.M., Noe S. P.** 1973. *An inventory of Greek coin hoards*, International Numismatic Commission, New York

- Troxell, H.A.** 1971. "The Peloponnesian Alexanders" in *ANSMN* 17, σ.41-94
- Tuplin C.**, 1993. *The failings of empire: a reading of Xenophon Hellenica* 2.3.11-7.5.27, *Historia* Ein. 76
- Underhill, G. E.** 1893. "The Chronology of the Elean War", *The Classical Review*, Vol. 7, No. 4 (Apr., 1893), σ. 156-158
- Unz, R. K.** 1986. "The Chronology of the Elean War", *GRBS* 27 (1986), σ.29-42
- Van Alfen P.G.** 2004. *A Simple Souvenir: Coins and Medals of the Olympic Games*, ANS
- Warren, J.A.W.** 1962. "A neglected hoard of Elean coins", *NC* 72 (1962), σ. 413-15.
- Warren, J.A.W.**, 1989. "The 1980 Kato Klitoria Hoard" in G. Le Rider, et al, *Kraay-Mørkholm Essays. Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm*, (Louvain-la-Neuve, 1989), σ.291-300
- Warren, J.A.W.** 1991. "The bronze coinage of the Achaian League: the mints of Achaia and Elis", στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία: ανακοινώσεις κατὰ το πρώτο διεθνές συμπόσιο*, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, σ.151-154
- Warren, J.A.W.** 1999. "More on the 'New Landscape' in the Late Hellenistic Coinage of the Peloponnese" in *Travaux Le Rider*, London, σ. 375-392
- Warren, J.A.W.** 2003. "Financing the Peloponnesian War: the Peloponnesian Perspective". in *Classical Association Centenary Conference*, Warwick University, 11th - 14th April 2003, London, σ. 317-320
- Wroth, W.** 1905. "Select Greek Coins in the British Museum", *NC* 1905, σ.324-341, πιν. xiv, xv

Ελληνική βιβλιογραφία:

- Αναγνώστου Σ.** 1983. «Το πρόβλημα απουσίας των Ηλείων από τη μάχη των Θερμοπυλών», *Επετηρίς, Εταιρεία Ηλιακών Μελετών Β* 1983, σ.219-223
- Ανδρέου Η.** 2006. «Το έργο "Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος"», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 6*, Αμαλιάδα, σ.188-197
- Ανδρέου Η., Ανδρέου-Ψυχογιού Ι.** 2009. «Εξέλιξη και προοπτικές του έργου "Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος"», στο Ανδρέου, Ηλίας, Ανδρέου-Ψυχογιού Ιωάννα (επιμ.), *Ήλις, Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον: Πρακτικά εκδήλωσης προς τιμήν του Ν. Γιαλούρη, 13 Αυγούστου 2006*, Πύργος 2009, σ.188-197
- Ανδρέου-Ψυχογιού Ι.** 2006. «Η ιστορία των ανασκαφών της Ήλιδος», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 6*, Αμαλιάδα, σ.166-176
- Ανδρέου – Ψυχογιού Ι.** 2007. «Ήλις, η αρχαία πρωτεύουσα των Ηλείων», *Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 11-17/9/2005*, τ. Β, Αθήνα, σ.306-330
- Αλεξοπούλου Γ.,** 2009. «Η νομισματοκοπία της Ήλιδος» στο Ανδρέου, Ηλίας, Ανδρέου-Ψυχογιού Ιωάννα (επιμ.), *Ήλις, Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον: Πρακτικά εκδήλωσης προς τιμήν του Ν. Γιαλούρη, 13 Αυγούστου 2006*, Πύργος, σ.53-62
- Αλεξοπούλου, Γ.** 2006. «Το νόμισμα ως μέσον οικονομικό και ανθρώπινης επικοινωνίας. Νομισματικές μαρτυρίες από την Ήλιδα», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 6*, Αμαλιάδα, σ.105-115
- Αντωνόπουλος, Κ.** 2007. «Αρχαίοι ναοί και ιερά της Ηλείας μέσα από τα κείμενα του Πausανία και του Στράβωνα», *Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 11-17/9/2005*, τ. Β, Αθήνα
- Βαγιακάκος, Δ.** 1980. «Τοπωνυμικά της αρχαίας Ήλιδος, εκ τριών χωρίων του Στράβωνος (H336, 337, 338)», *Πελοποννησιακά, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών (23-26 Νοεμβρίου 1978)*, Αθήνα
- Βασιλάκης Ν.,** 2006. «Το προανασκαφικό στάδιο στην Αρχαία Ήλιδα μέσα από τις μαρτυρίες των περιηγητών και την τοπική παράδοση», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 6*, Αμαλιάδα, σ.177-187

- Βασιλάκης Ν.**, 2007. «Οργάνωση και λειτουργία του αρχαίου ελληνικού θεάτρου. Στοιχεία του θεάτρου της αρχαίας Ήλιδας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 7*, Αμαλιάδα, σ.96-104
- Βασιλάκης Ν.**, 2009. «Ιστορία και δομή της αρχαίας Αγοράς. Στοιχεία της αρχαίας αγοράς της Ήλιδας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 9*, Αμαλιάδα, σ.130-143
- Βασιλάκης Ν.** 2010. «Τυπολογία τάφων, έθιμα ταφής και ταφικές προσφορές στην αρχαία Ήλιδα», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 10*, Αμαλιάδα, σ.138-151
- Βικάτου, Ο.** 2009. «Η Ήλιδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τη μυκηναϊκή εποχή» στο Ανδρέου, Ηλίας, Ανδρέου-Ψυχογιού Ιωάννα (επιμ.), *Ήλις, Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον: Πρακτικά εκδήλωσης προς τιμήν του Ν. Γιαλούρη, 13 Αυγούστου 2006*, Πύργος 2009, σ.21-36
- Γιαλούρης, Ν.** 1996. *Αρχαία Ήλις, Το Λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα
- Δεπάστας Σ. Ν.** 1983. «Οι Ηλείοι και ο ρόλος αυτών κατά τα Κερκυραϊκά και τον Πελοποννησιακόν πόλεμον», *Επετηρίς, Εταιρεία Ηλιακών Μελετών Β* 1983, σ.225-270
- Ζαχαροπούλου, Β.** 2011. «Η Προϊστορία της Ήλιδος και ο βασιλιάς Αυγείας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 11*, Αμαλιάδα, σ.39-68
- Καποκάκης, Εμμ.** 1989. «Αποτύπωση, ανάλυση και πρόταση αποκατάστασης του Κοίλου του θεάτρου στην αρχαία Ήλιδα», στο Ριζάκης, Α. (επιμ.), *Μελετήματα, Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία: ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο*, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, σ.335-339
- Κουτσουμπελίτη Λ.**, 2007. «Αθλητικές και λουτρικές εγκαταστάσεις στην Ολυμπία και στην Ήλιδα», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 10*, Αμαλιάδα, σ. 80-89
- Μητσοπούλου – Leon, Β.**, 2008. «Αυστριακοί αρχαιολόγοι στη Ήλιδα. Ανασκαφές, έρευνα και λίγες προσωπικές αναμνήσεις», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 8*, Αμαλιάδα, σ.102-111
- Μητσοπούλου – Leon, Β.** 2009. «Η έρευνα του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών στην Αρχαία Ήλιδα», στο

Ανδρέου, Ηλίας, Ανδρέου-Ψυχογιού Ιωάννα (επιμ.), *Ήλις, Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον: Πρακτικά εκδήλωσης προς τιμήν του Ν. Γιαλούρη, 13 Αυγούστου 2006*, Πύργος, σ.37-52

Μουστάκα, Α. 1992. «Μορφή και συμβολισμός της Νίκης στην Αρχαία Ολυμπία», *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων*, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήνα, σ. 39-43

Οικονομίδου-Καραμεσίνη, Μ. 1965. «Νομίσματα ανασκαφών Ήλιδος», *ΑΕ* 1963, Αθήνα 1965, σ. 69-79

Οικονομίδου, Μ. 1996. *Αρχαία Νομίσματα*, Εκδοτική Αθηνών

Παπακωνσταντίνου Ε. 1989. «Στοιχεία της αγοράς της Ήλιδας στο παρόχθιο ανάλημμα του Πηνειού», στο Ριζάκης, Α. (επιμ.), *Μελετήματα, Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία: ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο*, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, σ.329-334

Παπανδρέου, Γ. 1924. *Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα (επανέκδοση 1990, εκδόσεις Εκ Παραδρομής)

Παπαχατζής, Ν. [1979] 2004. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Προσυνήτοπούλου, Ρ. 1997. «Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από την Ήλιδα» *ΑΔ* 47-48 (1992-1993), Τόμος Α΄, Μελέτες, σ.83-163

Στεργιόπουλος Κ. Δ. 1983. «Το τοπωνύμιον Ήλις από ιστορικό-γεωγραφική άποψη», *Επετηρίς, Εταιρεία Ηλιακών Μελετών Β* 1983, σ.87-197

Τζαμαλής, Α. 2004. *Ολυμπιακοί αγώνες και αθλητισμός μέσα από τα νομίσματα*, Ελληνική Νομισματική Εταιρεία

Συντομογραφίες

ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς

AJN: American Journal of Numismatics

ANS: American Numismatic Society

ANSMN: American Numismatic Society Museum Notes

GRBS: Greek, Roman and Byzantine Studies

Historia Ein.: Historia Einzelschriften

JDAI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts

KME: Kraay-Mørkholm Essays. Numismatic Studies in Memory of
C.M. Kraay and O. Mørkholm

NC: Numismatic Chronicle

Ojh: Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien

RN: Revue numismatique

SNG: Sylloge Nummorum Graecorum

Travaux Le Rider: Travaux de numismatique grecque offerts à Georges Le
Rider

ZfN: Zeitschrift für Numismatik

Κατάλογος εικόνων

1. Χάρτης περιοχής Ήλιδας. Roy 1997a, 305
2. Αεροφωτογραφία χώρου Ήλιδας από τα δυτικά. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 71, εικ.23
3. Η θέση της Ήλιδας στον χάρτη του Blaeu. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 63, εικ.1
4. Η θέση της Ήλιδας στη χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 63, εικ.2
5. Η περιοχή της Ήλιδας στους «σκοτεινούς» χρόνους. Eder 1999, 263, fig.1
6. Τοπογραφικό του χώρου της Ήλιδας από τον Αν. Ορλάνδο το 1910. Μητσοπούλου – Leon, 2009, 40, εικ.3
7. Τοπογραφικός χάρτης Ήλιδας. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 70, εικ.21
8. Οργάνωση της πόλης. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 74, εικ.35
9. Τοπογραφικό της Αγοράς της Ήλιδας. Μητσοπούλου – Leon, 2009, 41, εικ.5
10. Αναπαράσταση των οικοδομημάτων της Αγοράς της Ήλιδας. Γιαλούρης 1996, 79, εικ.46
11. Αναπαράσταση της Νότιας Στοάς. Γιαλούρης 1996, 35, εικ.18
12. Σχεδιαστική αναπαράσταση της Νότιας Στοάς. Γιαλούρης 1996, 106, εικ.80
13. Κάτοψη του θεάτρου και των κτισμάτων βόρεια και δυτικά της σκηνής. Μητσοπούλου – Leon, 2009, 49, εικ.21
14. Αεροφωτογραφία του θεάτρου:<http://news.youropia.gr/post.php?id=44536>
15. Αεροφωτογραφία της κυρίως πόλης. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 89, εικ.91
16. Τοπογραφικό της θέσης των νεκροταφείων της Ήλιδας. Ανδρέου και Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 78, εικ.49
17. Χάρτης της Ήλιδας από το βιβλίο του Stanhope, σχέδιο Allason. Γιαλούρης 1996, 102, εικ.71
18. Σχέδια από ρωμαϊκά κτήρια της Ήλιδας από το βιβλίο του Stanhope, σχέδια Allason. Γιαλούρης 1996, 102, εικ.69
19. Αργυρός στατήρας. Πρώτη κοπή. BCD 2004, 25, αρ.1

20. Εικονογραφικές αποδόσεις αετού. BCD 2004, 25
21. Εικονογραφικές αποδόσεις Νίκης. BCD 2004, 22
22. Εικονογραφικές αποδόσεις κεραυνού. BCD 2004, 22
23. Εικονογραφικές αποδόσεις Ήρας. BCD 2004, 24
24. Εικονογραφικές αποδόσεις Δία. BCD 2004, 23
- 25α-γ. Παραδείγματα οπισθότυπων με επιγραφή *FA*. BCD 2004, αρ.119, 1, 7
- 26α-β. Παραδείγματα εμπροσθότυπων με επιγραφή *FALÆION*. BCD 2004, αρ.26, 107
- 27α-β. Παραδείγματα μητρών του χαρακτή *ΔΑ*. BCD 2004, αρ.58, 67
- 28α-γ. Παραδείγματα μητρών του χαρακτή *Λ*. BCD 2004, 41, αρ.64, Seltman 1921, αρ.242, 275
29. Κοπή του χαρακτή *ΠΟ*. BCD 2004, 50, αρ.107
30. Μήτρα *βν* του χαρακτή *ΕΥΘ*. Seltman 1921, αρ.102
- 31α-στ. Παραδείγματα νομισμάτων με επισημάνσεις. BCD 2004, αρ.26, 20,25, 299, 300. BCD 2006, αρ.671
32. Διασπορά θησαυρών με ηλειακά νομίσματα στον ελλαδικό χώρο:
<http://nomisma.org/id/elis>
33. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Διός και αετό ιστάμενο, τέλη 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. BCD 2004, 82, αρ.280
34. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Διός και αετό με ανοιχτά φτερά, περ.340-330 π.Χ. BCD 2004, 82, αρ.278
35. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Διός και αετό με φίδι, τέλη 3^{ου} αι.- 191 π.Χ. BCD 2004, 83, αρ.290
36. Χάλκινο νόμισμα που απεικονίζει κεφαλή Διός και τριποδίζον άλογο, περ.350 π.Χ. Franke 1984, 18, abb.18
37. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Απόλλωνος και Δία σε διασκελισμό, τέλη 3^{ου} αι.-191 π.Χ. BCD 2004, 84, αρ.294
38. Χάλκινο νόμισμα με απεικόνιση κεφαλής Ήρας και αετού. BCD 2004, 86, αρ.307
39. Χάλκινο νόμισμα αχαϊκής συμπολιτείας, 160-146 π.Χ. BCD 2006, 173, αρ.666

40. Χάλκινο νόμισμα αχαϊκής συμπολιτείας, 188-146 π.Χ. BCD 2006, 174, αρ.670
41. Δίδραγμα Χαλκίδας, περ. 507 π.Χ. Seltman 1921, πιν.VIII, 1.2
42. Αργυρός στατήρας, περ. 468 π.Χ. Seltman 1921, πιν.I, 2
43. Αργυρός στατήρας με την πρώτη απεικόνιση Νίκης, περ. 460 π.Χ. BCD 2004, 26, αρ.7
44. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση ιστάμενης Νίκης, τέλη δεκ.450 π.Χ. BCD 2004, 31, αρ.26
45. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση Νίκης που στεφανώνει κρουνό, 452 - 432 π.Χ. Seltman 1921, πιν.III, 80
46. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση «θρηνωδούς» Νίκης, περ.432 π.Χ. BCD 2004, 36, αρ.47
47. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση ιστάμενης Νίκης, περ.432 π.Χ. Seltman 1921, πιν.IV, 119
48. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση ιπτάμενου αετού και Δία σε διασκελισμό, τέλη δεκ.450 π.Χ. BCD 2004, 30, αρ.25
49. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση Δία καθήμενου σε βράχο και αετό, 452 - 432 π.Χ. Seltman 1921, πιν.III, 100
50. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση αετού και κεραυνού, 408 π.Χ. Seltman 1921, πιν.V, 153
51. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Διός και κεραυνού, 416 π.Χ. Seltman 1921, πιν.V, 145
52. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Ήρας και κεραυνού, 420 π.Χ. BCD 2004, 40, αρ.62
53. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής αετού και κεραυνού, 400 π.Χ. BCD 2004, 44, αρ.82
54. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση αετού, που σπαράσσει κριό, και κεραυνού, 388 π.Χ. BCD 2004, 46, αρ.92
55. Χρυσό νόμισμα Πίσας, 365-363 π.Χ.. BMC Pelop. pl.XVI, 8
56. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Διός και νύμφης Ολυμπίας, 360 π.Χ. BCD 2004, 52, αρ.118

57. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής νύμφης Ολυμπίας και αετού, 360 π.Χ. BCD 2004, 54, αρ.122
58. Αργυρό ημίδραχμο με απεικόνιση κεφαλής Διός και κεραυνού, 270-260 π.Χ. BCD 2004, 71, αρ.213
59. Αργυρό ημίδραχμο με απεικόνιση κεφαλής Διός και αετού, 260-250 π.Χ. BCD 2004, 73, αρ.222
60. Αργυρό ημίδραχμο με απεικόνιση κεφαλής Διός και αετού με φίδι, 260-250 π.Χ. BCD 2004, 74, αρ.223
61. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Διός και αετού, 270-260 π.Χ. Seltman 1921, πιν.VII, 227
62. Αργυρή δραχμή με απεικόνιση αετού και κεραυνού, 245/240-210 π.Χ. BCD 2004, 75, αρ.231
- 63α-β. Αργυρά ημίδραχμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας: α. 175 -168 π.Χ., BCD 2006, 172, αρ.664. β. 160-146 π.Χ., BCD 2006, 173, αρ.667

Εικ.1. Χάρτης περιοχής Ήλιδας

Εικ.2. Αεροφωτογραφία χώρου Ήλιδας από τα δυτικά

Εικ.3. Η θέση της Ήλιδας στο χάρτη του Βλαεου

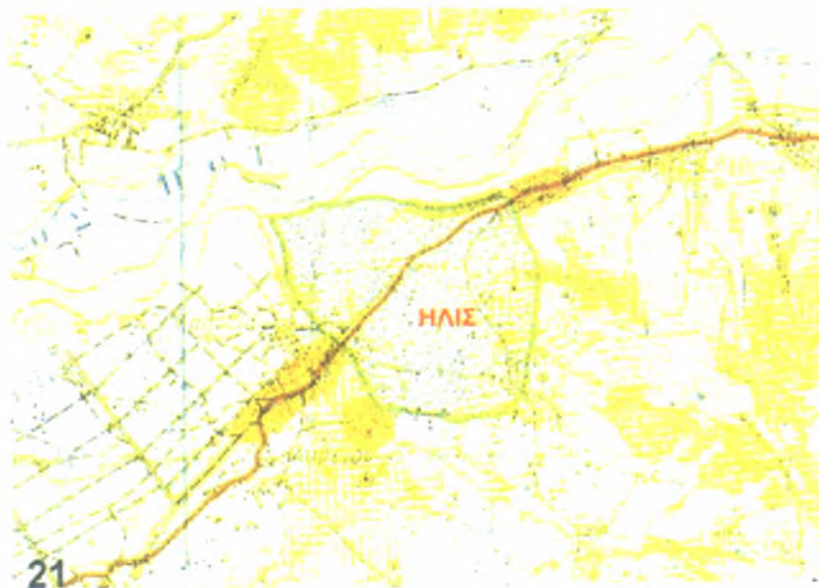
Εικ.4. Η θέση της Ήλιδας στη χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή

Εικ.5. Η περιοχή της Ήλιδας στους «σκοτεινούς» χρόνους

Εικ.6. Τοπογραφικό του χώρου της
Ήλιδας από τον Αν. Ορλάνδο το 1910

Εικ.7. Τοπογραφικός χάρτης Ήλιδας

35

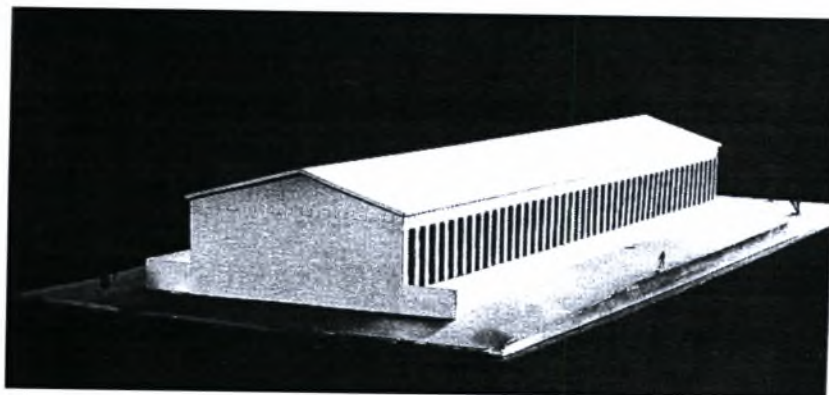
Εικ.8. Οργάνωση της πόλης

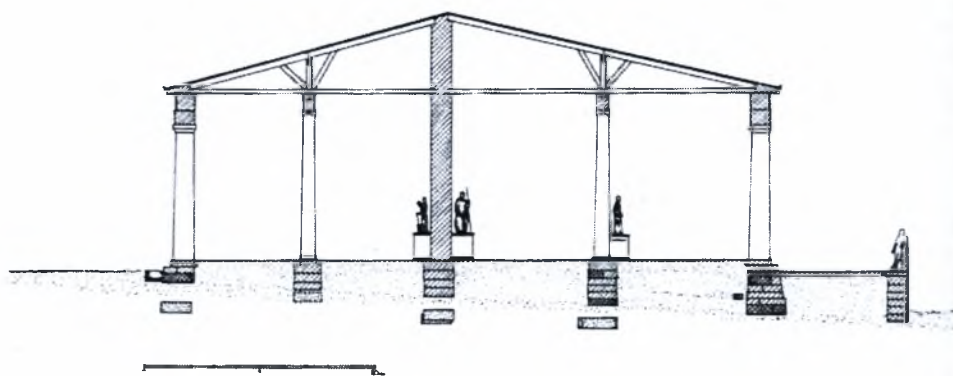
κ.9. Τοπογραφικό της Αγοράς της λιδας

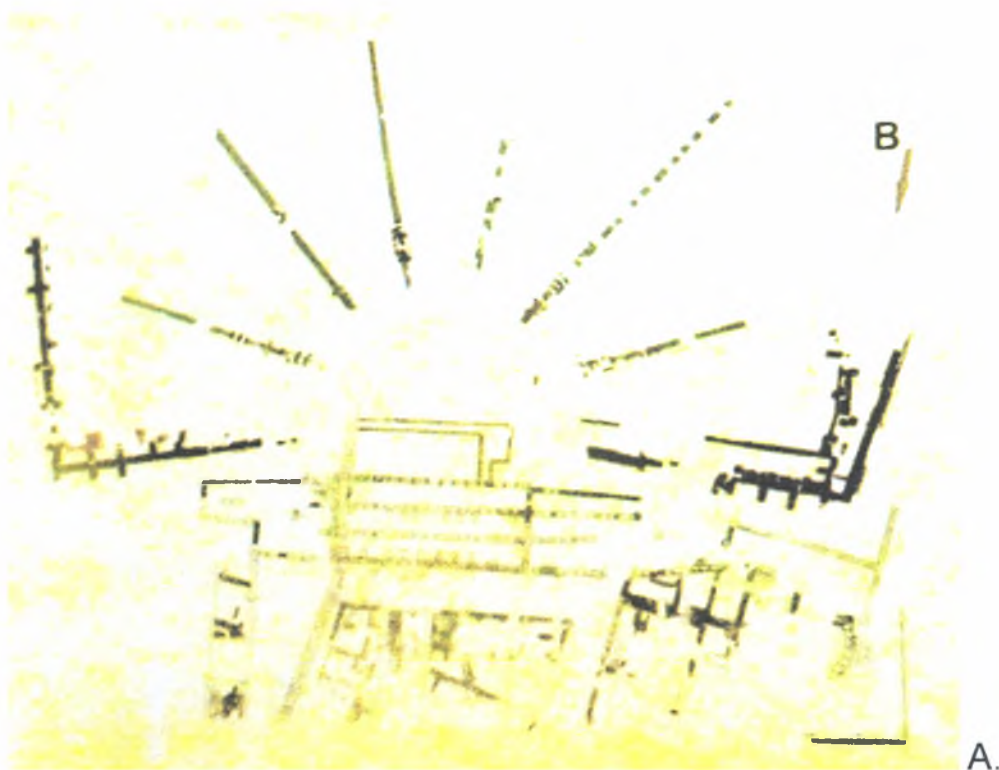
Εικ.10. Αναπαράσταση των οικοδομημάτων της Αγοράς της Ήλιδας

Εικ.11. Αναπαράσταση της Νότιας Στοάς

Εικ.12. Σχεδιαστική αναπαράσταση της Νότιας Στοάς

Εικ.13. Κάτοψη του θεάτρου και των κτισμάτων βόρεια και δυτικά της σκηνής

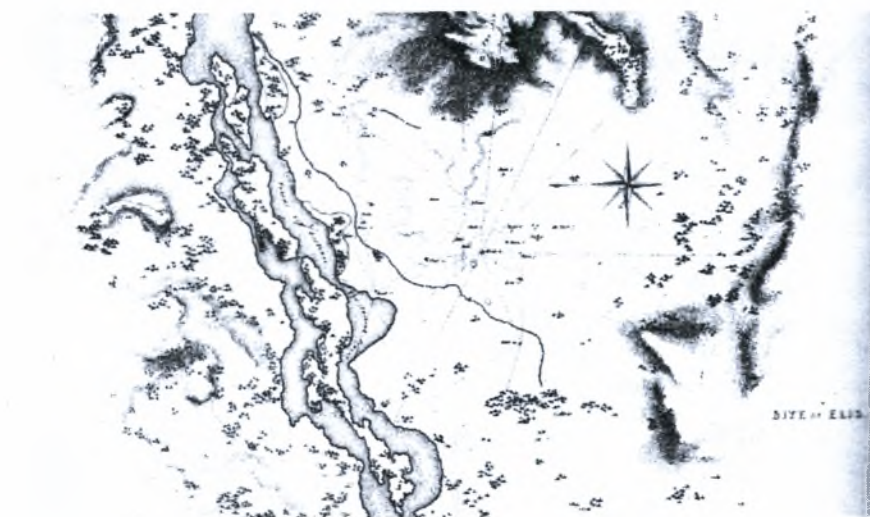
Εικ.14. Αεροφωτογραφία του θεάτρου

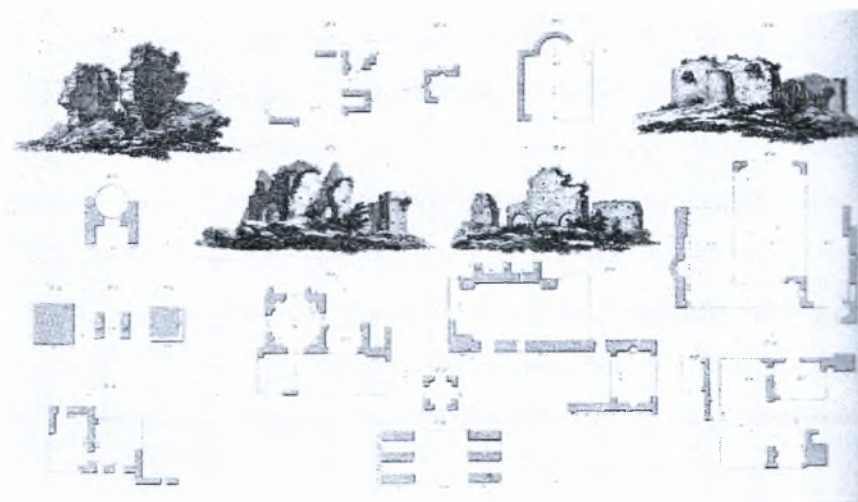
Εικ.15. Αεροφωτογραφία της κυρίως πόλης

Εικ.16. Τοπογραφικό της θέσης των νεκροταφείων της Ήλιδας

Εικ.17. Χάρτης της Ήλιδας από το βιβλίο του Stanhope, σχέδιο Allason.

Εικ.18. Σχέδια από ρωμαϊκά κτήρια της Ήλιδας από το βιβλίο του Stanhope, σχέδια Allason

Εικ.19. Αργυρός στατήρας. Πρώτη κοπή.

Εικ.20. Εικονογραφικές αποδόσεις αετού

Εικ.21. Εικονογραφικές αποδόσεις Νίκης

Εικ.22. Εικονογραφικές αποδόσεις κεραυνού

Εικ.23. Εικονογραφικές αποδόσεις Ήρας

Εικ.24. Εικονογραφικές αποδόσεις Δία

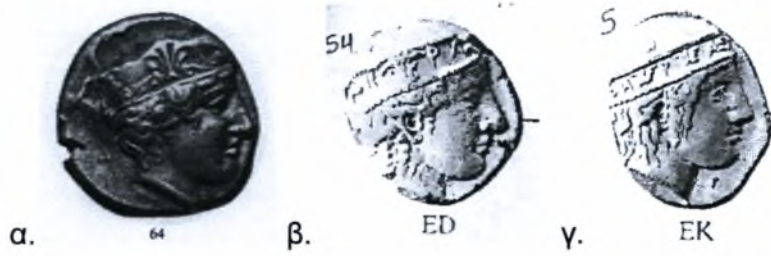
Εικ.25α-γ. Παραδείγματα οπισθότυπων με επιγραφή FA

Εικ.26α-β. Παραδείγματα εμπροσθότυπων με επιγραφή FAΛEION

Εικ.27α-β. Παραδείγματα μητρών του χαρακτή ΔΑ

Εικ.28α-γ. Παραδείγματα μητρών του χαρακτή Λ

Εικ.29. Κοπή του χαρακτή ΠΟ

Εικ.30. Μήτρα βν του χαρακτή ΕΥΘ

Εικ.31α-στ. Παραδείγματα νομισμάτων με επισημάνσεις

Εικ.32. Διασπορά θησαυρών με ηλειακά νομίσματα στον ελλαδικό χώρο

Εικ.33. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Διός και αετό
ιστάμενο, τέλη 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Εικ.34. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Διός και αετό
με ανοιχτά φτερά, περ.340-330 π.Χ.

Εικ.35. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Διός και αετό
με φίδι, τέλη 3^{ου} αι.-191 π.Χ.

Εικ.36. Χάλκινο νόμισμα που απεικονίζει κεφαλή Διός και τριποδίζον άλογο, περ.350 π.Χ.

Εικ.37. Χάλκινο νόμισμα που εικονίζει κεφαλή Απόλλωνος και Δία σε διασκελισμό, τέλη 3^{ου} αι.-191 π.Χ.

Εικ.38. Χάλκινο νόμισμα με απεικόνιση κεφαλής Ήρας και αετού

Εικ.39. Χάλκινο νόμισμα αχαϊκής συμπολιτείας, 160 -146 π.Χ.

Εικ.40. Χάλκινο νόμισμα αχαϊκής συμπολιτείας, 188 -146 π.Χ.

Εικ.41. Δίδραχμα Χαλκίδας, περ. 507 π.Χ.

Εικ.42. Αργυρός στατήρας, περ. 468 π.Χ.

Εικ.43. Αργυρός στατήρας με την πρώτη απεικόνιση Νίκης, περ. 460 π.Χ.

Εικ.44. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση ιστάμενης Νίκης, τέλη δεκ.450 π.Χ.

Εικ.45. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση Νίκης που στεφανώνει κρουνό, 452 - 432 π.Χ.

Εικ.46. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση «θρηνωδούς» Νίκης, περ.432 π.Χ.

Εικ.47. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση ιστάμενης Νίκης, περ.432 π.Χ.

Εικ.48. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση ιπτάμενου αετού και Δία σε διασκελισμό, τέλη δεκ.450 π.Χ.

Εικ.49. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση Δία καθήμενου σε βράχο και αετό 452 - 432 π.Χ.

Εικ.50. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση αετού και κεραυνού, 408 π.Χ.

Εικ.51. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Διός και κεραυνού, 416 π.Χ.

Εικ.52. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Ήρας και κεραυνού, 420 π.Χ

Εικ.53. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής αετού και κεραυνού, 400 π.Χ.

Εικ.54. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση αετού που σπαράσσει κριο και κεραυνού, 388 π.Χ.

Εικ.55. Χρυσό νόμισμα Πίσας, 365-363 π.Χ.

Εικ.56. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Διός και νύμφης Ολυμπίας, 360 π.Χ.

Εικ.57. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής νύμφης Ολυμπίας και αετού, 360 π.Χ.

Εικ.58. Αργυρό ημίδραχμο με απεικόνιση κεφαλής Διός και κεραυνού, 270-260 π.Χ.

Εικ.59. Αργυρό ημίδραχμο με απεικόνιση κεφαλής Διός και αετού, 260-250 π.Χ.

Εικ.60. Αργυρό ημίδραχμο με απεικόνιση κεφαλής Διός και αετού με φίδι, 260-250 π.Χ.

Εικ.61. Αργυρός στατήρας με απεικόνιση κεφαλής Διός και αετού, 270-260 π.Χ.

Εικ.62. Αργυρή δραχμή με απεικόνιση αετού και κεραυνού,
245/240-210 π.Χ.

α

β

Εικ.63α-β. Αργυρά ημίδραχμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας,
α. 175 -168 π.Χ. β. 160-146 π.Χ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000125515

